PRESENTATION.

BIBLIOTHECA INDICA
A COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

KRSI-PARĀŚARA

EDITED AND TRANSLATED BY
GIRIJA PRASANNA MAJUMDAR
AND
SURES CHANDRA BANERJI

Work Number
285

Issue Number
1579

THE ASIATIC SOCIETY
CALCUTTA-

BIBLIOTHECA INDICA
A COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

KṚṢI-PARĀŚARA

EDITED AND TRANSLATED BY
GIRIJA PRASANNA MAJUMDAR
AND
SURES CHANDRA BANERJI

Work Number
285

Issue Number
1579

THE ASIATIC SOCIETY
1, PARK STREET, CALCUTTA-16
1960

As early as the year 1957, Dr. G. P. Majumder, M. Sc., B. L., Ph. D., F. N. I., F. A. Sc., F. B. S., for sometime Natural History Secretary (Biology) of the Asiatic Society, undertook an edition and translation of this important Sanskrit text on agricultural pursuits entitled *Kṛṣi-Parāśara*, in collaboration with Dr. Sures Chandra Banerji, M. A., D. Phil.

The manuscript was made ready and sent to the press towards the close of the same year. It is regretted that due to unavoidable circumstances it took nearly three years in getting the book through the press.

In placing the work before the world of scholars the Society expresses profound grief at the sad and untimely death of Dr. Majumdar which occurred on November 21, 1959. He was one of the foremost Indian Botanists and we all deeply mourn his loss.

The collaboration between an eminent Botanist of the calibre of Dr. Majumdar and a reputed Sanskritist like Dr. Banerje in bringing out the text and translantion of this important agricultural treatise is expected naturally to enhance the value of the work. It is for the scholars to say whether this natural expectation has been fulfilled.

S. K. Saraswati
General Secretary

TABLE OF CONTENTS

FOREWORD

It is hardly necessary to write a foreword to a work the interest of which speaks for itself. In an agricultural country like India one would expect to find a good number of old works bearing upon agriculture or agricultural operations; but it is surprising that such Sanskrit works are not numerous. The present work, small as it is, is one of three or four such treatises which are known to exist; and it is a happy idea to edit it critically from available manuscripts and make it readily accessible to those who are interested in the subject.

The present edition is based upon the collation of three manuscripts obtained from different sources and a printed edition ; and all important variants to the text-reading are faithfully recorded. It is noteworthy that two of these manuscripts are in Bengali characters, while the printed edition and the remaining manuscript in Devanāgarī are based apparently on Bengali originals. This is a point in favour of the editors' suggestion of the probable Bengal provenance of the work.

Although associated with the name of a sage of hoary antiquity, one must confess to a doubt with regard to the rather early date (11th century A.D.) claimed for the present work. Even if systematic, the work is not exhaustive ; and it has all the appearance of a compilation. It is possible that it absorbs a great deal from a floating traditional literature which is now lost. The fact that some of its verses are ascribed by Raghunandana to some other authors would perhaps point to the same direction. There is much again in this work which finds an echo in the innumerable agricultural proverbs which are to be found in the various languages of India, and which in Bengali are seen in the apocryphal collection which goes by the name of Khanā. These proverbs crystallise the scattered experience of ages within the limits of cryptic but wise utterances. The editors have rightly drawn attention to some parallelisms to be found in the sayings of Khanā. I feel I am not entitled to express an opinion on the

technical matter contained in the present work; but from what it says about meteorological forecasts of rainfall, about omens and portents, about auspicious time for sowing and similar topics, which preponderate, it seems to me that the work is more like a Sanskrit version of the collective weather-wisdom of the popular vernacular proverbs.

It is difficult for this, among other reasons, to fix an absolute date from an examination of its contents. But the work appears to contain much that is old, and will, therefore, appeal to those who are interested in this subject of never failing interest.

S. K. De

PREFACE

Agriculture has been playing a vital rôle in the economy of India ever since the dawn of Aryan civilisation, as is evidenced by countless references to it scattered in various works starting with the Ṛgveda. It is, therefore, natural to expect specialized works on this subject. Curiously, however, the *Kṛṣi-parāśara* is the only work in Sanskrit, known hitherto, devoted exclusively to the different agricultural operations ; this fact alone underlines the importance and interest of this work.

The work, entitled *Kṛṣi-Śāsana*, is nothing but a compilation of passages, referring to agriculture, culled from different sources. The anonymous MS. No. 5276, called *Kṛṣi-śāstra* (Appendix), in the Govt. Oriental MSS. Library,[1] Madras, is of no practical value or interest dealing as it does only with the time suitable for some of the items of agricultural operations; the modest object of the work is indicated in the second verse where the author promises to set forth the time for agricultural operations (*samayaṃ kṛṣi-karmaṇaḥ*)

Despite the great interest and importance of the *Kṛṣi-parāśara*, it has not yet received as much attention of scholars as it deserves. The Vaṅgavāsī edition of the work, printed forty years ago, has long been out of print. Moreover, being presumably based on a single MS., it does not note the variant readings excepting one or two which might be marginally noted in the MS. at the disposal of the editor, and suffers from lapses, grammatical and otherwise.

The Bengali translation, accompanying the text in the said edition, and the English translation by S. P. Roy Choudhuri, based on the printed text, are necessarily defective. It is with a view to constituting the text, as accurately as practicable, that the present critical edition has been undertaken. The text, presented here, is based on a

1 Triennial Catalogue of MSS. 1925-26 to 1927-28. Vol. VI, Part I Sanskrit (1935), pp. 7277-78. R. No. 5276, foll. 16. Date and authorship unknown.

collation of as many MSS. as could be procured and also of th printed text.

The help that has been derived from the previous workers in th field has been acknowledged in proper places. Any suggestior regarding the improvement of the work or any new informatior regarding the subject will be gratefully received, and attempts will be made to improve the work in that light if and when another edition is brought out.

The editors express their grateful thanks to Dr. S. K. De for the Foreword.

INTRODUCTION[1]

Title of the work

The work, as we find it in the present edition, opens with a verse telling us that sage Parāśara is relating *Kṛṣi-karma-vivecanam*. This word appears to have been used only to denote agricultural operations in general, and not to indicate the name of the work. The colophon of our text names it as *Kṛṣi-parāśara*, and agrees with MS. D[2] in this respect. According to the colophon of the printed text, the title of the work is *Kṛṣi-saṃgraha*, while it has been named *Kṛṣi-paddhati* in the India Office MS., and *Kṛṣi-tantra* by Jogesh Chandra Roy in his Ancient Indian Life (p. 30).

Authorship and date

Both the title of the work and its colophon associate the name of Parāśara with it. There are many proofs of its high antiquity. In the first place, the versification throughout the work tends to prove that it belongs to a period anterior to the rise of the Nibandha literature which dates back approximately to the eleventh century A. D., if not earlier. None of the well-known Smṛti-digests or Nibandhas is written in verse though, of course, there are innumerable verses cited from various authorities. Again, the author of the present work cites only two authorities, viz., Manu and Gārgya, contrary to the usual practice of Nibandha-kāras whose works abound in quotations not merely from earlier works but also from contemporary ones. This is a singular feature which makes it probable that the work was composed before the rise of the Nibandhas. It may also be noted that the work is written in a fashion which is rarely met with in the Indian literature after the eighth century A.D., since when the attention of the Indian scholars has mainly been directed towards the exposition of the recogni-

1 For a detailed account of the work, its authorship, date, contents, etc. See S. C. Benerji in ABORI. Vol. XXXVI, 1955.

2 See under description of the MS.

sed Smṛti texts and to the preparation of digests and commentaries in the various branches of learning by reconciling divergent views and by giving the author's own conclusions. Hence, it will not, perhaps, be absolutely unreasonable to suggest a period earlier than the eighth century when the work might have come into being, i.e. in the period during which the original Dharma-śāstras were yet being composed. The reference to Gārgya in the work does not help us materially in fixing its date, because the date of Gārgya himself is as yet uncertain.

A good deal of difficulty arises from the name 'Parāśara.' If he be the same person as mentioned by Yājñavalkya in the list of traditional authors of Dharmaśāstra, the work then must be earlier than Yājñavalkya, and should be placed between 100 and 600 A. D. The work contains a citation of Parāśara as an authority—a fact which tends to prove the author to have been different from the well-known author of the Dharmaśāstra. But, the practice of the author referring to himself in the third person is not uncommon in Sanskrit literature.[3] Whoever this Parāśara may be, and whatever his date, the name is certainly very old.

Here a question naturally arises as to whether the author of the *Kṛṣi-parāśara* can be the same as the author of the well-known *Parāśara-smṛti* which is regarded as the highest authority in the Kali Age. While there are no external evidences on the matter, the internal evidences fail to prove anything conclusively. If both the Parāśaras are regarded as identical, it becomes difficult to account for the complete absence of verses from the *Kṛṣi-parāśara* or of any reference to it in the portion of the *Parāśara-smṛti* dealing with agriculture. It is idle to argue that the Smṛti only incidentally refers to agriculture, and that the lack of reference to the *Kṛṣi-parāśara* is merely accidental; because, the Smṛti devotes no less than about a dozen verses to this particular topic. On the other hand, it also seems a bit strange that the author of the *Kṛṣi-parāśara* does not refer to the chapters on agriculture contained in his own Smṛti work. Moreover, while the Smṛti dwells at length on the question of castes in relation to agriculture,

3 Cf. *prāyeṇa ācāryāṇāṁ iyaṁ śaili yat svābhiprāyamapi paropadeśamiva varṇayanti*—Kullūka under Manu I. 4 (N. S. P. ed.)

the *Kṛṣi-parāśara* appears to be scrupulously silent on this point. Had the author of the latter been also the composer of the Smṛti work, he could have hardly resisted the temptation of putting in a word or two on the caste-duties on which Manu and other authoritative Smṛti works have given their definite opinion, and of which he himself has spoken a good deal in his own work. An evidence against the alleged identity of the two works is to be found in the difference between the rules, provided by the two, about the particular kinds of bulls to be rejected for the purpose of cultivation. According to the Smṛti, the bulls of the following descriptions are to be avoided.[4]

(1) *hīnāṅga* (deformed)
(2) *vyādhita* (diseased)
(3) *klīva* (impotent)
(4) *kṣudhita* (hungry)
(5) *tṛṣita* (thirsty)
(6) *śrānta* (fatigued)

But, as shown below, the *Kṛṣi-parāśara* does not mention many of these kinds while adding many new descriptions. The *Kṛṣi-parāśara* lays particular stress on the colour of the animals, while the other work is silent on this point. Had the works been of the same author, we could not have expected such a difference of views.

One point is, however, significant. Though, in the Smṛti, Parāśara, in accordance with traditional ideas, has prescribed agriculture for non-Brāhmaṇas, yet he does not seem to be very keen about making the rule rigid in consideration of the importance of agriculture in daily life. As a matter of fact, Parāśara allows agriculture to Brāhmaṇas only under certain restrictions about the number of bulls to be employed by them ; and certain atonements are to be undergone by them to wash off the sin of ploughing. This attitude of the author, which is not one of condemnation, may be supposed, though on very shaky grounds, to explain the complete absence of any reference to castes in the *Kṛṣi-parāśara*. It may as well be that the purely secular nature of the work on agriculture did not afford

4 Page 89 of the *Parāśara-smṛti*, Fasc. I, Ed. Dharmādhikāri, Benares.

any scope for the inclusion of the duties of castes. Hence, the identity of the authors of the two works may be possible. Among the minor points of agreement between the two, the number of bulls to be yoked together for cultivation deserves mention. In this respect, the striking similarity of the verses, found in the two, leads one to consider them to be of the same hand.[5] For the reasons, stated above, we cannot form any definite opinion about the identity of the authors of the *Parāśara-smṛti* and the *Kṛṣi-parāśara*. Some of the verses, found in the *Kṛṣi-parāśara*, are ascribed by Raghunandana to different authors—a fact which seems to throw some light on the date of the author of the *Kṛṣi-parāśara*. Some of these verses are attributed to the *Rājamārtaṇḍa* and others to Varāha. From certain literary evidences, P. V. Kane, in his *History of Dharmaśāstra* (Vol. I, p. 276), establishes that the *Rājamārtanda* was a book by King Bhoja of Dhārā. Certain fairly reliable evidences lead the same scholar to conclude that the date of Bhoja must have been between 1000-1055 A.D. From the references to these authors by Raghunandana, one cannot come to any conclusion as the borrowing might have been from these authors by that of the *Kṛṣi-parāśara* or *vice versa*, or both might have drawn upon a common source. If the author of the *Kṛṣi-parāśara* be supposed to be the borrower, he must have lived at least towards the end of the 11th century A. D. Had the borrowing been in the other way, the author may be reasonably supposed to have lived at least half a century before the rise of Bhoja, i. e. about the middle of the 10th century A. D. Whoever the borrower, as one of them must have been, one may, from these data, safely place the author of the *Kṛṣi-parāśara* in the period between 950-1100 A.D., a date which is certainly very old.

Inspite of many legendary accounts of Varāhamihira,[6] it has now been ascertained beyond doubt that he was a historical figure, and that he is one of the greatest authorities in Indian astronomical

5 *balam-aṣṭa-gavaṁ proktaṁ ṣaḍgavaṁ madhyamaṁ smṛtaṁ /*
caturgavaṁ nṛśaṁsānāṁ dvigavaṁ vṛṣa-ghātināṁ //

6 For details, see *Viśvakoṣa* and *Āmāder Jyotiṣi O Jyotiṣa* by Jogesh Ch. Roy, Calcutta, Saka 1825.

sciences. Though there is some divergence of views among different scholars regarding his exact date, yet there seems to be a consensus of their opinions in placing him sometime between the 5th and the 6th century A. D. Even if the author of the *Kṛṣi-parāśara* be supposed to be the borrower in this case, the above may be the upper limit of his date. Conversely, if Varāha be the borrower, the date of our author must be placed in the early centuries of the Christian era. That Varāhamihira knew a Parāśara as an authority on Astronomy as well as on cattle-science is borne out by numerous prose quotations attributed to Parāśara in the *Bṛhatsaṃhitā*, and in verse 1, ch. 61[7] of the same work. Thus, inspite of the lack of conclusive evidence, we may say that the author was perhaps earlier than the 6th century A.D., and, by no means, later than the 11th. Jogesh Chandra Roy would, however, place Pārāśara's work on agriculture between the 6th and the 8th Century A.D. (p. 30).

Provenance of the work

If it is difficult to determine the date of the author of this work, it is no less so to ascertain exactly the part of the country to which he belonged. Here also we have no other alternative but to hazard a few conjectures from the nature of the author's treatment of the subject, from his language and also from certain customs and superstitions to which he incidentally refers. The first thing that strikes the reader is the mention of the bull as the only means of cultivation. It should be carefully noted that though various animals, as buffaloes, horses, etc. were used in ancient times and are being used even to-day in different parts of India for purposes of cultivation, yet the author mentions bulls as the only means. It may be pointed out that, now-a-days, in the major part of Bengal, only bulls are used for this purpose. This seems to hint at the Bengali provenance of the book. This argument, however, loses much of its cogency when we consider that, even in Ṛgvedic times, bulls are mentioned in connection with agriculture oftener than other animals. Among the agricultural implements is mentioned the "*madikā*" (or '*maiā*' = ladder), a word which

7 Cf. *parāśaraḥ prāha bṛhadrathāya golakṣmaṇam.*

is not to be found in the standard lexicons of the Sanskrit language, thus indicating that it is probably a *deśīśabda* or provincial term. Its equivalent, used in Bengal, is "*mai*" which is philologically a very easy step (*madikā*>*maiā*>*mai*), because the softening of these medial consonants is a well-known feature of the Prākṛta language (cf. *āgatam*=*āaam* in Māhārāṣṭrī Pkt.). The word "*paccanikā*" or "*prājanikā*" (goad) has a direct derivative in Bengal in the word "*pācan*' or "*pājan*". Another such Prākṛtism in the work is very significant. The term "*kaṭṭanam*" (derived from Skt. *kartanam*), meaning the cutting of paddy sprouts, used in the book, has the Bengali equivalent "*kāṭān*' which is chiefly used in some parts of Bengal in the same sense. The latter seems only to be a derivative of the former.

The customs of marking the cows with heated iron and of cutting the hairs of their bodies and tails, which are mentioned by the author, are still to be found in most of the interior districts of Bengal, and the practices have the same significance even to-day. Again, the practice of selling or, otherwise parting with, cowdung on Saturday and Tuesday (v.95), which is condemned in the work, is reprehensible even in the present-day Bengal.

The most remarkable feature of the book is that it considers agriculture as depending merely on rainfall (*vṛṣṭi-mūlā kṛṣiḥ sarvā*), and all forms of irrigation, resorted to in the areas of scanty rainfall, are conspicuous by their non-mention in the book. It can, by no means, be argued that the methods of artificially watering the paddy fields were unknown in ancient India, because, the Ṛgveda, the earliest Indo-Aryan work, and the *Arthaśāstra* of Kauṭilya, a fairly old book, mention quite a number of methods. The *Śukranīti*, also an ancient work on politics, refers to irrigation by means of tanks, wells and canals.[8] This seems to suggest that the *Kṛṣi-parāśara* described the conditions of Bengal, or, at least of the rice-producing areas of Northern India enjoying plenty of rainfall. It should not, however, be left unnoticed that the seasons, prescribed by the author for different

8 See *The Positive Background of Hindu Sociology*, by B. K. Sarkar, Allahabad. 1914.

kinds of the cultivator's duties at different stages of the growth of paddy, correspond almost literally with the actual practices prevalent in modern Bengal. The above facts tend to suggest that the book originated in Northern India, if not in Bengal,[9] though we cannot prove anything conclusively. This does not, however, necessarily mean that the author was an inhabitant of this part of the country.

Style and Language

Written throughout in verse, excepting a few *mantras* in prose, the book is very easy and affords a pleasant reading. Even if the book be held as a compilation, a supposition which is based on Raghunandana's ascription of certain of its verses to other works like the *Rājamārtaṇḍa*, yet, as a compilation, it has some outstanding features which at once distinguish it from the later prose compilations or digests. It has nothing of the needless and confusing elaboration indulged in by later writers, and its language is simple, its style charming. The

9 That fields were extensively cultivated in Northern India, particularly, in the region now called Bengal, and many crops, especially paddy, were largely grown from very early times is amply borne out *inter alia* by the following literary references:

(1) Mauryan Brāhmī Inscription of Mahāsthān (2nd. cent, B. C.)—the inscription records the grant of paddy to people.

(2) *Raghuvaṃśa* of Kālidāsa (c. 5th. cent. A.D.)—IV. 37 (*utkhātapratiropitāḥ kalamāḥ* hints at transplantation of paddy plants).

(3) Hiuen Tsang's account (vide Beal's Buddhist Records, II, 7th cent. A.D.): p. 194—"the soil is flat and loamy, and rich in all kinds of grain-produce"; p. 199.—"it is regularly cultivated, and is rich in crops"; p. 200—"it is regularly cultivated."

(4) *Rāmacarita* of Sandhyākaranandin (11th. cent. A.D.)—III. 17 refers to various kinds of paddy as the staple crop in parts of Bengal (cf. *babudhānya-rāja-sambati-sambhāvita-kāmyarūpayā lakṣmyā* etc.).

(5) Ānuliā Copper-plate of Lakṣmaṇasena (1179-1206 A.D.).—V. 10—*kṣetraugha-puṇyāvaliśāliślāghya* etc. *Inscriptions of Bengal*. Mazumdar, III. p. 85.

(6) Edilpur Copper-plate of Keśavasena (Accession 1225 A.D.).—V. 24—"These villages had smooth fields, growing excellent paddy." *Ibid.* p. 129.

author directly and clearly sets forth his views without entering into any recondite discussions of conflicting views which bewilder the readers of the later prose compilations. The book, however, cannot justly be regarded as a compilation though Raghunandana's ascription of some of its verses to other authors may give rise to such an inference. When we find Parāśara acknowledging the use of verses from Gārgya, and making such references as '*anye munayaḥ*', there cannot be any conceivable reason why he should have chosen to incorporate, without acknowledgment, the particular verses ascribed by Raghunandana to others. This is not the usual practice among the compilers who are, in a majority of cases, above the suspicion of plagiarism. The borrowing, if at all, might have been the other way about, or, both might have drawn upon a common source. Hence, no final verdict can be pronounced on the nature of Parāśara's work which may or may not have been a compilation.

Poetical merits of the author

The verses of the *Kṛṣi-parāśara* are mostly written in what is commonly known as the *Śloka* metre with occasional use of the metres *Indravajrā*, *Upajāti* and *Mālinī*. This variety of metres, in such a short space, speaks eloquently of the poetic merits of the author.

Contents of the work[10]

It opens with an eulogy of the author and of agriculture. Rice is then eloquently extolled as the principal source of strength and domestic happiness (v.v. 5-7). The influence of planets on agriculture and rainfall is dwelt upon in some detail. Then the clouds have been divided into four types, viz., Āvarta, Saṃvarta, Puṣkara and Droṇa, and the effect of each is described (v.v. 24-25). Next we find detailed and interesting methods of ascertaining the annual rainfall; the practical value of such meteorological forecasts has, of course, got to be tested. These are followed by an enumeration of the indications of immediate rainfall, such as, the rising of ants from their holes with

10 For details, see ABORI, 1955 (pp. 8-27). Here a rapid reésumé only is given.

eggs, sudden croaking of frogs,[11] etc. as well as a statement of particular positions of the sun, the moon and the planets affecting rainfall.

Supervision of agriculture has been emphasised as indispensable for ensuring a good return, and, in this matter, no proxy is allowed whatsoever (v.v. 81-85)[12]. Bulls are an essential element in agricultural operations; as such, great care of, and humane treatment towards them have been strongly ordained. Certain rites, e.g., those to be performed in *Laguḍa-pratipat* in the month of Kārtika, are enjoined as they are supposed to be conducive to the health of cattle. Regarding the number of bulls to be employed, eight is the best and two the worst. One, who wishes the constant favour of the Goddess of wealth, should use ten ploughs. The possession of a single plough has been most vehemently condemned.

Cowdung as a manure has been highly extolled to the point of veneration.

The principal agricultural implements are the *hala* (plough) and *madikā* (ladder). *īṣā* (pole), *yuga* (yoke), *sthāṇu* (?), *niryola* (rod), *pāśikā* (rope), *aḍḍacalla* (pin of yoke), *śaula* (?) and *paccanī*: these are the eight accessories of the plough. Besides these, there are also mentioned *phāla* (plough-share), *viddhaka* (harrow), *yotra* (cord) and *rajju* (rope). In has been directed that the implements and their accessories should be of prescribed shape and measurement; otherwise, agricultural operations will be impeded at every step (v.v. 114-122; cf. *Amarārtha-kalpadruma*, Vaiśyavarga, sl. 37-39).

The author then lays down the effects of the commencement of ploughing on different days of the week and lunar days, etc. The commencement of ploughing must invariably be preceded by certain

11 Cf. *beṅg ḍāke ghana ghana/*
śighra vṛṣṭi have jena//Khanār vacan.

12 Cf. *khāṭe khāṭāy lābher gānti/*
tār ardhek kāndhe chāti//
ghare vase puche bāt/
tār ghare bā bhāt//Ibid

rites in order to ensure safety and bountiful returns. Definite rules, some of which appear to be superstitious, have been laid down regarding the choice of bulls. Black bulls are the best, black-and-red ones tolerable, and the all-white bulls are the worst.

In the next place are given some omens and portents. For example, the raising of a tortoise by the plough, in course of ploughing, forebodes the loss of the cultivator's wife, and the breaking of the plough portends the death of the master of the land. The bellowing of the bulls engaged in ploughing, or their licking of their noses (*nāsā-līḍha*), or their voiding dung, however, foretells a bumper crop.

Then we have the author's suggestions regarding the suitability of the soil for cultivation in different months. The soil is said to be like gold in *Māgha*, silver in *Phālguna*, copper in *Caitra*, and so on. Cultivation in the dewy season (*hemanta*) is held to yield the richest produce, while, at the advent of the rains (*ghanāgame*), it results in dire poverty.

Regarding seeds—their collection, preservation and sowing—detailed rules, which appear to be of great practical value, are laid down in the work. All seeds must be collected in *Māgha* or *Phālguna*. After drying them up in the sun, they should be kept in small bundles after separating the husk. Seeds of different classes must never be mixed up, and the grass particles should be carefully thrown away; the mixed seeds yield a poor harvest, and grass-particles in them result in the growth of weeds detrimental to paddy. The seeds, closely tied up, must not be allowed to come in contact with remnants of one's food, a woman in her monthly impurity, a barren woman, etc. They become useless by coming in contact with fire, smoke, rain-water and fish. For the sowing of seeds, *Vaiśākha*[13] is the best month, *Jyaiṣṭha* tolerable, *Āṣāḍha* bad, and *Śrāvaṇa* worst (v. v. 159-177). Of the lunar mansions and lunar days, some are bad for sowing while others are salutary. For averting damage to crops by locusts (*śalabha*) and rats, one should avoid sowing seeds on Saturdays and Tuesdays

13 Cf. *vaiśākher pratham jale/.*
āśu dhān dugun phale//. Khanār vacan.

respectively. Sowing of seeds in *Ambuvācī*, when the earth is supposed to be unclean, is said to be dangerous. After the sowing is over, the cultivator must level the field with the *madikā* (=ladder; the *mai*[14] of present-day Bengal); otherwise the growth of the plants becomes uneven (v. 184). This part of the operations also, like the others, must be accompanied by certain religious practices. To seedlings for transplantation, the same prohibitions or recommendations concerning the days of the week, lunar days and lunar mansions, etc. as in the case of seeds, are also applicable. *Śuci* (=*Jyaiṣṭha* or *Āṣāḍha*, according to some, and the hot season in general, according to others) is the best time for sowing seeds for transplantation[15] (v. 171). While seeds are free from defects (*doṣa-nirmukta*), seedlings may be beset with diseases (*sagada*). So, care must be taken to choose the right type of seedlings and those of mature growth must be avoided. Seedlings, transplanted in *Śrāvaṇa*, should be one cubit apart from one another, in *Bhādra* half a cubit, and in *Āśvina* they should be four fingers apart (v. 187). *Ropaṇa* is forbidden in low lands. (v. 190).

For *kaṭṭana* or weeding out, and levelling the field after the seeds have sprouted up, the months of *Āṣāḍha* and *Śrāvaṇa* are the most suitable.[16] Preservation of water in the field is an essential thing.

In *Bhādra*, an outlet for water should be made in the field in such a manner as would release the excess water; only as much water as is necessary for dipping the roots of plants should be allowed to remain in the field. (v. 195).

14 According to Dr. De, *mai* in cultivation does not signify ladder. It is a kind of appliance which is emlpoyed in making the hard soil powdered to dust. S. K. De, *Bāṅglā-Pravād*, Calcutta, 1359 B.S., p. 500, No. 4959.

15 *śrāvaṇer pur, bhādrer vāra/,*
roo er madhye yata pāra//
vaiśākhī vonā, āṣāḍhi royā/,
jāygā nā hay dhān thoyā// Khanār vacan.

16 *āṣāḍhe kāḍān nāmke/*
śrāvaṇe kāḍān dhānke//,
bhādre kāḍān śiṣke/
āśvine kāḍān kiske//, Ibid.

In this part of the work, there are some incantations, with the invocation of the assistance of Rāma and Hanumat, calculated to ward off all insects and pests causing harm to crops.

Nala-ropaṇa forms an important part of the cultivator's work. It consists in the fixing, at the prescribed time, of the plant, called *nala* (reed), with leaves at the north-east corner of the field. This is to be accompanied by the worship of the paddy plants.

This *nala* is supposed to avert all evils to paddy (v.v. 200-207). It is interesting to note that the practice of fixing poles of various designs in the fields in order to scare away mischievous birds and beasts still prevails in Bengal.

Before harvesting the crops, the owner of the paddy field must observe the rite called *muṣṭi-grahaṇa* on an auspicious day in the month of *Agrahāyaṇa.* This consists of cutting, along with a religious rite, of two and half *muṣṭis* or handfuls of paddy plants and carrying them to his house and placing them in the prescribed manner (v.v. 208-215).

Medhi-ropaṇa is another very important part of the business of the owner of the paddy-field. This consists in fixing a *medhi*[17] (=post) made of a prescribed tree in the *mārga*[18] on an auspicious day in *Agrahāyaṇa* (v.v. 216-222).

The ceremony, called *Puṣya-yātrā,* to be performed in Pauṣa near the field, should be performed when the harvesting is not yet over. In this ceremony, there should be the worship of Indra and a sumptuous feast with the kinsmen of the owner, consisting of various delicacies kept on banana leaves (*kadalī-dala*), the principal item being new rice (*navānna*). (v.v. 223-238).

The stage, following the harvest, is *mardana,* or the separating of the grains from the stalks. Then the grains of paddy should be

17 The exact purpose, served by the *medhi,* is not clear. In the text it is merely said to be conducive to the safety and growth of corns (*śasya-vṛddhi*—v. 217; *śasya-sukha-pradāḥ*, v. 220). R. Ganguli takes it to mean the post of the threshing floor round which cattle turn to thresh out the grains (*Agriculture and Agriculturists,* p. 65). But this meaning is not warranted by the text.

18 Does it mean the way to the owner's house from the paddy field?

weighed by standard weights (*pramāṇena tu māpayet*) before they are stored up in the granary on prescribed days. In the granary, one should place a piece of paper or any other writing material containing two incantations. The last thing to be done is the *Lakṣmīpujā* (worship of the Goddess of wealth) which, therefore, marks the conclusion of the business of the owner of the paddy-field for the season.

From the foregoing survey of the contents of the work, we find that it divides itself into two broad parts, the one being speculative and the other practical. In the speculative part, we find various observations regading the influence of planets and stars on rainfall and the various agricultural operations. One may legitimately question the accuracy of these observations which, however, should not be rejected outright so long as they are not tested by competent persons in the proper scientific manner. In this part, we may include also the superstitious ideas, e.g., the touch of a barren woman rendering the seeds useless, the voiding of dung by a bull engaged in ploughing the field, foretelling a bumper crop, etc. The rites and ceremonies, associated with the various agricultural operations, may lead the modern agriculturist, with a scientific bent of mind, to brand the work as a priestly manual adding to the widespread sacerdotalism of ancient India. But, one must not lose sight of the fact that religious practices were closely interwoven into the texture of life of the ancient Indians so that even such practical things as agriculture could not escape the association of religious rites. The book undoubtedly contains very valuable instructions regarding the important business of agriculture; these instructions, shorn of the superstitious matters, the speculative astronomical observations and the religious practices, cannot fail to impress us even to-day. One feels tempted to pose the question—in this modern age, when the world is proud of various scientific achievements, what material advance has been made in the matter of collection, preservation and sowing of seeds, the collection and transplantation of seedlings, the preservation of water in the field, etc. the rules concerning which were laid down in remote antiquity by the author of the *Kṛṣi-parāśara*? One may bring the charge of special pleading when it is said that works like the present

one should be an eye-opener to those who decry the study of Sanskrit as having no practical utility. But the fact remains that many things of great scientific value lie buried in Sanskrit, and it is time that we dived deep into this literature and rescued the indigenous materials of national importance from unmerited oblivion and saw the India of our own in the proper perspective.

TEXT

CONTENTS

DESCRIPTION OF MSS. AND PUBLISHED TEXT

A—Transcript of Dacca University paper MS. No. 4558.

Title : Kṛṣi-parāśara.

Characters—Bengali.

Beginning—जयति पराशरनामा मुनिरिह कृषिकर्मतत्त्ववेदीशः ।

End—समृद्धिं च परां कुर्यात् ततो लक्ष्मीं प्रपूजयेत् ।

Colophon—इति पराशरमुनिविरचितं कृषिपराशरनाम पुस्तकं समाप्तम् ।

Post-colophon statement—

राधिकाचरणद्वन्द्वं भावितं चाहर्निशम् । लिखित्वा बहुयत्ने यश्चोरयति पुस्तिका (?) शूकरी तस्य माता पिता तस्य गर्दभः ॥

Scribe—गोलकचन्द्रदेवशर्मा ।

Date—Śaka 1719 (=C. 1797 A. D.)

B—Vaṅgavāsī ed. of the *Kṛṣi-Saṃgraha*, Calcutta, 1322 B. S. (p. p. 1-52) Ed. Tārākānta Kāvyatīrtha, with Bengali translation.

C—Transcript of India Office Ms. No. 1274 a (H. T. Colebrooke), Catalogue No. 3168.

Title : Kṛṣi-paddhati.

Characters : Bengali.

End : शून्ये महार्घ्यं मुनयो वदन्ति ।

Colophon : इति पराशरमुनिकृता कृषिपद्धतिः समाप्ता ।

Scribe : श्रीकृष्णमोहन शर्मा ।

[There is another I. O. Ms., Tagore 24, Cat. No. 6475, of the following description :—

Characters—Fairly well-written Bengali ; five or six lines in a page. Size : 15¾″ × 3⅜″ (Coarse yellow paper). In the Cat., we find the following remark under the description of this MS :—

"The MS. is in a deplorable condition of decay and is also very inaccurate and often illegible". We, therefore, did not think it worth while to utilise this MS.]

D—"Copy of a transcript of a MS. in the Mandlik Section in the Wadia Library, Fergusson College, Poona. The Mandlik MS. is itself a copy made on 4th February, 1886, from a Bengali original in the Sanskrit Pāṭhaśālā, Calcutta." These are the remarks found on the copy obtained from Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona 4, India.

The post-colophon statement is as follows :—

इदं पुस्तकं कलकत्ता संस्कृतपाठशालास्थवङ्गाक्षर पुस्तकाल्लिखितम् ॥ पोषव (?) ३० शके १८०७ इसवी तारिख माहे फेब्रुवारि सन १८८६ इसवी···समाप्त ।

The date of the MS. appears to be 1886 A. D.

[The original MS. could not be traced in the Govt. Sanskrit College Library, Calcutta.]

कृषिपराशरः

प्रजापतिं नमस्कृत्य कृषिकर्मविवेचनम् ।
कृषकाणां हितार्थाय ब्रूते ऋषिपराशरः ॥१॥
चतुर्वेदान्तगो विप्रः शास्त्रवादी विचक्षणः ।
अलक्ष्म्या गृह्यते सोऽपि प्रार्थनालाघवान्वितः ॥२॥
एकया च पुनः कृष्या प्रार्थको नैव जायते ।
कृष्यन्वितो हि लोकेऽस्मिन् भूयादेकश्च भूपतिः ॥३॥
सुवर्णरौप्यमाणिक्यवसनैरपि पूरिताः ।
तथापि प्रार्थयन्त्येव कृषकान् भक्ततृष्णया ॥४॥

Lines 1-2 A—जयति पराशरनामा मुनिरिह कृषिकर्मतत्त्ववेदीशः ।
कृषका यस्य मतज्ञा वसुधां फलयन्ति सर्वरत्नानि ॥
B ऋषिः कृषिकर्मणि निर्वेदी for मुनि...शः
C मुनिवरः कृषिकर्माणि यो वेद for मुनि...शः ;
कृषिकालस्य तत्त्वज्ञा for कृषका...मतज्ञा ।
3 A चतुर्वेदोऽपि यो ब्रूयाद् देहीति कृपणं वचः ।
B चतुर्वेदालयो ब्रह्मा ब्रवीति कृपणं वचः ।
C चतुरो वेदान् यो ब्रूयाद् ब्रवीति कृपणं वचः ।
4 B दुज्यते for गृह्यते
D लाघवायते for ला...तः
5-6 Omitted by A. L 5 B एव for च, C एक एव नरः कृष्या for एकया...कृष्या, L 6 C भूयादपि च for भूयादेकश्च. L 6 read by D thus: अपार्थकोऽपि लोकेस्मिन् भृत्यादिभिः स भूपतिः ।
7 A रूप्य for रौप्य, A, C पूजितः for ०ताः C मणि for रौप्य ।
D reads the line as सुवर्णरत्नमाणिक्यरौप्यैरपि प्रपूरितः ।
8 A एते for एव, C प्रार्थयन्त्येव for प्रार्थयन्त्येव ।

कण्ठे कर्णे च हस्ते च सुवर्णं विद्यते यदि ।
उपवासस्तथापि स्यादन्नाभावेन देहिनाम् ॥५॥
अन्नं प्राणा बलं चान्नमन्नं सर्वार्थसाधनम् ।
देवासुरमनुष्याश्च सर्वे चान्नोपजीविनः ॥६॥
अन्नं हि धान्यसंजातं धान्यं कृष्या विना न च । 5
तस्मात् सर्वं परित्यज्य कृषिं यत्नेन कारयेत् ॥७॥
कृषिर्धन्या कृषिर्मेध्या जन्तूनां जीवनं कृषिः ।
हिंसादिदोषयुक्तोऽपि मुच्यतेऽतिथिपूजनात् ॥८॥
तेनार्चितं जगत् सर्वमतिथिर्येन पूजितः ।
अर्चितास्तेन देवाश्च स एव पुरुषोत्तमः ॥९॥ 10

तथा च पराशरः—

वृष्टिमूला कृषिः सर्वा वृष्टिमूलं च जीवनम् ।
तस्मादादौ प्रयत्नेन वृष्टिज्ञानं समाचरेत् ॥१०॥
अतो वत्सरराजानं मन्त्रिणं मेघमेव च ।
आढकं सलिलस्यापि वृष्टिज्ञानाय शोधयेत् ॥११॥ 15

1 A यदि तिष्ठति for विद्यते यदि । B, D transpose कर्णे च हस्ते च and विद्यते यदि । D हस्ते कण्ठे च कर्णे च for कण्ठे...च । D स्वर्णं तिष्ठति यद्यपि for सुवर्णं...यदि ।

2 D भक्तदासस्तथापि स्यादन्नदोषेण देहिनाम् ।

3 B साधकं, C धारणं for साधनं । C प्राणस्य for सर्वार्थ ।

4 D सुर for देव ।

5 A हि for च ।

10 C अतिथिः पूजितो येन for अर्चिता...च । D स्युः for च ।

11 Omitted by A and C.

12 B कृषिमूलं for वृष्टिमूलं । C, D हि for च ।

14 B, C ततो for अतो । C राजानौ for राजानं ।

15 B सलिलं चापि for सलिलस्यापि। C ज्ञानेन for ज्ञानाय, साधयेत् for शोधयेत्।

अथ राजानयनम्—

शाकं त्रिगुणितं कृत्वा द्वियुतं मुनिना हरेत्।
भागशिष्टो नृपो ज्ञेयो नृपान्मन्त्री चतुर्थकः ॥१२॥
चित्तलार्के नृपे वृष्टिर्वृष्टिरुग्रा निशापतौ।
वृष्टिर्मन्दा सदा भौमे चन्द्रजे वृष्टिरुत्तमा ॥१३॥
गुरौ च शोभना वृष्टिर्भार्गवे वृष्टिरुत्तमा।
पृथिवी धूलिसंपूर्णा वृष्टिहीना शनौ भवेत् ॥१४॥
चक्षूरोगो ज्वरारिष्टं सर्वोपद्रव एव च।
मन्दावृष्टिः सदा वातो यत्राब्दे भास्करो नृपः ॥१५॥

1 Omitted by D.

2 C शाकं तु त्रिगुणं (D शाकाब्दं त्रिगुणं) for शाकं त्रिगुणितं। D द्विरंता for द्वियुतं।

2-3 For these lines, A reads:—

शाकस्य कालस्य त्रिगुणीकृतस्य भुजबाणवेदवसुभिर्युतस्य।
राजा च मन्त्री च वर्षाधिपश्च सप्तकृता भवन्ति ॥

4 Before this line, C reads the following:—

तथा च—

राजा मन्त्री जलस्वामी शस्याधिपतयस्तथा।
वर्षेशो मेघनाथश्च मासनाथो दिनाधिपः ॥

In this line, C चित्रिता for चित्तला।

5 A वृष्टिः and मन्दा transposed. A विधुजे for चन्द्रजे।

6 C, D सुरेज्ये for गुरौ। D वृष्टिर्हि उत्तमा भृगौ for भार्गवे...उत्तमा।

7 B, C नृपे for भवेत्।

8 A ज्वरो व्याधिः for ज्वरारिष्टम्। D सर्वोपद्रवमाचरेत् for सर्वो.. ...च।

9 D reads it thus मन्दवृष्टिं महावातं राजा संवत्सरे रविः।

8 9 Instead of these lines, B reads:—

यस्मिन् संवत्सरे चैव अर्को राजा भविष्यति।
शस्यहानिर्भवेत्तत्र नित्यं रोगश्च जायते ॥

यस्मिन् संवत्सरे चैव चन्द्रो राजा भवेद् ध्रुवम् ।
कुर्यात् शस्यान्वितां पृथ्वीं नैरुज्यं चापि मानवे ॥१६॥
शस्यहानिर्भवेत्तत्र नित्यं रोगश्च मानवे ।
यस्मिन्नब्दे कुजो राजा शस्यशून्या च मेदिनी ॥१७॥
नैरुज्यं सुप्रचारश्च सुभिक्षं क्षितिमण्डले ।
यत्राब्दे चन्द्रजो राजा सर्वशस्या च मेदिनी ॥१८॥ 6

1 A reads it thus—शस्यपूर्णा भवेत् पृथ्वी राजा संवत्सरे विधुः ।
B reads—यस्मिन्नब्दे विधु राजा शस्यपूर्णा च मेदिनी ।

2 B reads the line thus—नैरुज्यं च सुवृष्टिश्च सुभिक्षं क्षितिमण्डले ।
A reads—प्लवते चाधिकं वारि पृथिवीं नात्र संशयः । C reads—पूर्यते चाधिकं वारि कुर्यादन्योन्यघातनम् ।

3-4 A संग्रामो वातवृष्टिश्च रोगोपद्रव एव च ।
यस्मिन्नब्दे नृपो मन्दः सर्वशस्या च मेदिनी ॥
['Manda' denotes 'Saturn' whose influence is described below. Here one naturally expects the influence of Mars].

B यस्मिन्नब्दे कुजो राजा सर्वशून्या च मेदिनी ।
नैरुज्यं सुप्रचारश्च दुर्भिक्षं क्षितिमण्डले ॥
[The effects, described in the same verse, are self-contradictory.]

D संग्रामो वा भवेद्वृष्टिं (वृष्टिः ?) राज्योपद्रव एव च ।
वर्षाधिपो महीपुत्रः कुर्यादन्योन्यघातनम् ॥

5-6 A कुर्यात् शस्यवतीं पृथ्वीं नैरुज्यं सर्वमानवे ।
यस्मिन्नब्दे बुधो राजा वसुधा धर्मशालिनी ॥

B यत्राब्दे चन्द्रजो राजा सर्वशस्या च भूर्भवेत् ।
धर्मे स्थितिर्मनःस्थैर्यं वृष्टिकारणमुत्तमम् ॥

D नैरुज्यमुपचारं च सुवृष्टिं क्षितिमण्डले ।
यस्मिन्नब्दे बुधो राजा शस्यलाभं विनिर्दिशेत् ॥

धर्मस्थितिर्मनःस्थैर्यं वृष्टिकारणमुत्तमम् ।
यस्मिन्नब्दे गुरू राजा सर्वा वसुमती मही ॥१९॥
नृपाणां वर्धनं नित्यं धनधान्यादिकं फलम् ।
राजा दैत्यगुरुः कुर्यात् सर्वशस्यं रसातलम् ॥२०॥
5 संग्रामो वातवृष्टिश्च रोगोपद्रव एव च ।
मन्दावृष्टिः सदा वातो नृपे संवत्सरे शनौ ॥२१॥
यथा वृष्टिफलं प्रोक्तं वत्सरग्रहभूपतौ ।
तद्वद्वृष्टिफलं ज्ञेयं विज्ञैर्वत्सरमन्त्रिणि ॥२२॥

1-2 A नैरुज्यं सुप्रचारश्च सुभिक्षं क्षितिमण्डले ।
यस्मिन्नब्दे गुरु राजा सर्वशस्यान्विता क्षितिः ॥
B यत्राब्दे च गुरू राजा सर्वा रसवती मही ।
नृपाणां वर्धनं नित्यं धनधान्यादिकं फलम् ॥
D नृपः श्रीवर्धनं नित्यं धनधान्यसमाकुलम् ।
संवत्सराधिपो जीवः सुभिक्षं कुरुते सदा ॥

3-4 A धर्मस्थितिः सदा वृष्टिर्मनुष्या नीरुजस्तथा ।
यस्मिन्नब्दे भृगु राजा सर्वशस्या च मेदिनी ॥
B राजा दैत्यगुरुः कुर्यात् सर्वशस्यं धरातलम् ।
संग्रामो वातवृष्टिश्च रोगोपद्रव एव च ॥
D धर्मान्वितं मनःस्थैर्यं वृष्टिकारकमुत्तमम् ।
राजा दैत्यगुरुः कुर्यात् सर्वसम्पत्करं भुवि ॥

5-6 D वृष्टिहानिं प्रजापीडां ... ... (?)
अग्निभयं च सन्तापं राजा संवत्सरे शनिः ॥

5 is omitted by B.

6 B यस्मिन्नब्दे शनौ राजा भवेत् संवत्सरोऽशुभः ।
B, D राजा संवत्सरे शनिः for नृपे ... ... शनौ ।

7 B वत्सरे for वत्सर । D वत्सरस्य धराधिपैः for वत्सर...पतौ

8 A reads—तथैव हि गुणं वाच्यं फलं सर्वत्र मन्त्रिणि । B तथा for तद्वत् ।
D राज्ञां वत्सरमन्त्रिणां for विज्ञै ... मन्त्रिणि ।

अथ मेघानयनम्—

शकाब्दं वह्निसंयुक्तं वेदभागसमाहृतम् ।
शेषं मेघं विजानीयादावर्तादि यथाक्रमम् ॥२३॥
आवर्तश्चैव संवर्तः पुष्करो द्रोण एव च ।
चत्वारो जलदाः प्रोक्ता आवर्तादि यथाक्रमम् ॥२४॥ 5
एकदेशेन चावर्तः संवर्तः सर्वतो जलम् ।
पुष्करे दुष्करं वारि द्रोणे बहुजला मही ॥२५॥

अथ जलाढकनिर्णयः—

शतयोजनविस्तीर्णं त्रिंशद्योजनमुच्छ्रितम् ।
आढकस्य भवेन्मानं मुनिभिः परिकीर्तितम् ॥२६॥ 10

1 A omits अथ, and D the entire line.

2 B शाकं for शकाब्दं, वेदेन भागमाहृतम् for वेद...तम् ।

3 A, C क्रमेण च for यथाक्रमम् ।

5 A एते for प्रोक्ता ।
B आवर्ताद्या मनीषिभिः for आवर्तादि यथाक्रमम् ।

6 B चावर्ते for चावर्तः, संवर्ते for संवर्तः ।
C reads—अतिवृष्टिस्तु संवर्ते आवर्ते निर्जलं भवेत् ।

7 C reads—पुष्करे दुष्करा वृष्टिर्द्रोणो बहुजलप्रदः ।

7-8 Between these lines, C reads—
आवर्तो दशमेघेशः संवर्तः षोडशान्वितः ।
पुष्करोऽष्टादशाधीशो द्रोणश्चाप्येकविंशतेः ॥

8 A अथाढकलक्षणम् । B अथ जलाढकनिर्णयकथनम् ।
D omits the line.

9 C आयतं for उच्छ्रितं ।
D विंशत् (an obvious error) for त्रिंशत् ।

9-10 Attributed to Varāha by Raghunandana in *Jyotistattva* (*Smṛti-tattva*, i. p. 701) with त्रिंशद्योजनविस्तीर्णं शतयोजनमायतम् for line 9.

युग्माजगोमत्स्यगते शशाङ्के
रविर्यदा कर्कटकं प्रयाति ।
जलं शताढं हरिकार्मुकेऽर्द्धं
वदन्ति कन्यामृगयोरशीतिम् ॥२७॥
5 कुलीरकुम्भालितुलाभिधाने
जलाढकं षण्णवतिं वदन्ति ।
अनेन मानेन तु वत्सरस्य
निरूप्य नीरं कृषिकर्म कार्यम् ॥२८॥
समुद्रे दशभागांश्च षड्भागानपि पर्वते ।
10 पृथिव्यां चतुरो भागान् सदा वर्षति वासवः ॥२९॥

1 B, C मीन for मत्स्य ।

3 B शताढकं कं for जलं शताढं ।

4 A, D युक्तं तु (D च) कन्यामृगयोरशीतिः ।

5 A ०धानैः for ०धाने ।

1-6 Attributed by Raghunandana to Varāha in *Jyotistattva* (*Smṛti-tattva*, I. p. 701) with मीन for मत्स्य, तुले शशाङ्के for कु... ने, षड्भिश्च युक्तां नवतिं वदन्ति for line 6.

7 D चतुर्वत्सरस्य (the च, offending the metre, is clearly an error) for तु वत्सरस्य ।

8 A सर्वं for नीरं ।
C निरूपणीयं for निरूप्य नीरं ।
D कृषिकार्यमुक्तं for कृषिकर्म कार्यम् ।

9 C शत for दश, भागांश्चापि for भागानपि, D भागांश्चापि ।

10 C सम्यग् for सदा ।

9-10 Attributed by Raghunandana to Varāha in *Jyotistattva* (*Smṛti-tattva*, I. p. 701), with ०भागाःस्युः for ०भागांश्च, भागांश्चापि for भागानपि ।

अथ पौषवृष्टिज्ञानम्—

सार्द्धं दिनद्वयं मानं कृत्वा पौषादिना बुधः ।
गणयेन्मासिकीं वृष्टिमवृष्टिं वानिलक्रमात् ॥३०॥
सौम्यवारुणयोर्वृष्टिरवृष्टिः पूर्वयाम्ययोः ।
निर्वाते वृष्टिहानिः स्यात् संकुले संकुलं जलम् ॥३१॥ 5
एकैकं पञ्चदण्डेन मासस्य दिवसो मतः ।
पूर्वार्द्धे वासरी वृष्टिरुत्तरार्द्धे च नैशिकी ॥३२॥

1 A पौषस्य (C पौषमासीय) for पौष, B reads—अथ पौषादिमासीयवृष्टिलक्षणम् । Before this line, D reads—अतो विंशतिभागिका वृष्टिरिति नृपतिमन्त्रिणो आढकसलिलज्ञानम्, and C reads as follows :—

अथ सर्पानयनम्

शाकं रसाग्निसंयुक्तमष्टभिर्भागशेषितम् । अनन्तायाः क्रमेणैव नागा अष्टौ प्रकीर्तिताः॥

अथ वातानयम्

शाकं शशाङ्कसंयुक्तं मुनिभिर्भागमाहरेत् । आवहायाः क्रमाच्छेषे सप्तवाताः प्रकीर्तिताः॥
आवहः प्रवहश्चैव संवहो निवहस्तथा । उद्वहो विवहो वायुः सप्तवाताः प्रकीर्तिताः ॥

अथ समुद्रानयनम्

शाकं वेदसमायुक्तं पर्वतेन समाहृतम् ।
शेषमब्धिं विजानीयाल्लवणाद्यं यथाक्रमम् ॥
लवणेक्षुसुरासर्पिर्दधिदुग्धजलान्तकाः ।
एते स्युः सिन्धवः काले जलाधाराः प्रकीर्तिताः ॥

2 A सार्द्धद्वयदिनं for सार्द्धं···द्वयं, पौषादिनां विधेर्बुधः for मानं...बुधः । C transposes मानं कृत्वा ।

3 A omits वा ।

2-3 This verse, with सार्द्ध for सार्द्धं, कृत्वापौषे for मानंकृत्वा, कालिकीं for मासिकीं, is attributed to Varāha in the *Jyotistattva* (p. 701).

5 C निवाते for निर्वाते ।

6 D याम्यस्य for मासस्य ।

7 A अपरार्द्धे for उत्तरार्द्धे । D तु for च ।

दत्त्वा दण्डे पताकां तु वातस्यानुक्रमेण च ।
विज्ञेया मासिकी वृष्टिः कृत्वा यत्नमहर्निशम् ॥३३॥
धूलीभिरेव धवलीकृतमन्तरिक्षं
विद्युच्छटाच्छुरितवारुणदिग्विभागम् ।
5 पौषे यदा भवति मासि सिते च पक्षे
तोयेन तत्र सकला प्लवते धरित्री ॥३४॥
पौषे मासि यदा वृष्टिः कुज्झटिर्वा यदा भवेत् ।
तदादौ सप्तमे मासि वारिपूर्णा भवेन्मही ॥३५॥
यदा पौषे सिते पक्षे नभो मेघावृतं भवेत् ।
10 तोयावृता धरित्री च भवेत् संवत्सरे तदा ॥३६॥
मीनवृश्चिकयोर्मध्ये यदि वर्षति वासवः ।
तदादौ सप्तमे मासि तत्तिथौ प्लवते मही ॥३७॥

अथ माघवृष्टिज्ञानम्—

माघस्य सितसप्तम्यां वृष्टिर्वा मेघदर्शनम् ।
15 तदा संवत्सरो धन्यः सर्वशस्यफलप्रदः ॥३८॥

1 A, C दण्डपताकासु for दण्डे...तु ।
2 C ज्ञेया तु for विज्ञेया । A चित्तं समाहितं for यत्न...निशम् ।
B दृष्ट्वा वातं दिवानिशं for कृत्वा...निशम् ।
3 A, C धरणी for धवली । D—portion after एव corrupt.
4 A चकित for च्छुरित । C स्फुरति वारुणदिग्विभागे for च्छुरित...विभागम् ।
6 C reads the line thus—तोयाचला भवति वै सकला धरित्री ।
D शस्य for तत्र ।
7 A भवेद्यदि for यदा भवेत् । C पौषे यदि भ्रुवा वृष्टिः for पौषे...वृष्टिः ।
8 A तस्यैव for तदादौ । B तां तिथिं प्राप्यते मही for वारि...मही ।
7-8 Omitted by D.
9-10 Not found in A, B, D.
11 Not found in B, D. C या च for यदि ।
12 A तस्यैव for तदादौ । C तां तिथिं प्राप्यते मही for तत्तिथौ...मही ।
12-13 Bet. these lines, C reads:—
मासि पौषे त्वमावस्या रविसौरिकुजे यदि ।
तदा महार्घ्यता ज्ञेया अन्यैर्वारैस्तु मृतसमा ॥
13 D माघे for माघ । B omits the line.

माघे बहुलसप्तम्यां तथैव फाल्गुनस्य च।
चैत्रे शुक्लतृतीयायां वैशाखे प्रथमेऽहनि ॥३९॥
एतासु चण्डवातो वा तड़िद्वृष्टिरथापि वा।
तदा स्याच्छोभना प्रावृड् भवेत् शस्यवती मही ॥४०॥
सप्तम्यां स्वातियोगे यदि पतति जलं माघपक्षेऽन्धकारे 5
वायुर्वा चण्डवेगः सजलजलधरो गर्जितो वासवो वा।
विद्युन्मालाकुलं वा यदि भवति नभो नष्टचन्द्रार्कतारं
तावद्वर्षन्ति मेघा धरणितलगता यावदाकार्तिकान्तम् ॥४१॥
माघे मासि निरन्तरं यदि भवेत् प्रालेयतोयागमो
वाता वान्ति च फाल्गुने जलधरैश्चित्रे च छन्नं नभः। 10
वैशाखे करकाः पतन्ति सततं ज्यैष्ठे प्रचण्डातपाः
तावद्वर्षति वासवो रविरसौ यावत्तुलायां व्रजेत् ॥४२॥

1 A माघस्य सित (should the words be माघस्यासित ?) for माघे बहुल।

2 B चैत्र for चैत्रे। A कृष्णा for शुक्ल। चैत्रमास्यापि (obviously corrupt) for चैत्रे...तृतीयायाम्।

3 Omitted by B, D. B reads it with च for final वा।
D reads it in the same place as B with वात for तड़ित।

4 B क्षितिः for मही and in B it is followed by धनुर्मकरकुम्भेषु यदा वर्षति वासवः। तदादिसप्तमे मासि वारिपूर्णा भवेन्मही ॥

5 A योगात् for योगे। D भवति for पतति। A, D पक्ष for पक्षे।

6 B वासरे for वासवो। C खण्डमेघाः सजलजलमुचो for चण्ड···धरो। D वाखण्डमेघाः for वाचण्डवेगः।

7 A विद्युन्माला विशाला यदि भवति वियत् for विद्युन्माला···नभः।

5-7 These lines occur in the *Bṛhat-saṃhitā* (xxv. 5) with the following variations:—
हिमं for जलं, मास for पक्षे, वापि गर्जत्यजस्रम् for गर्जितो···वा।

8 A इह धरणितले for धरणीतलगता। B प्लुतधरणितले (D धरणितलगतं) for the same portion.

9-12 Omitted by A, B and D.

अथ फाल्गुनवृष्टिज्ञानम्—

पञ्चम्यादिषु पञ्चसु कुम्भेऽर्के यदि भवति रोहिणीयोगः।
अधमतमाधममध्यममहदतिमहाम्भसां निपातः ॥४३॥

अथ चैत्रवृष्टिज्ञानम्—

5 प्रतिपदि मधुमासे भानुवारः सितायां
यदि भवति तदा स्याच्चित्तला वृष्टिरब्दे।
अविरलपृथुधारासान्द्रवृष्टिप्रवाहै
र्धरणितलमशेषं प्लाव्यते सोमवारे ॥४४॥
अवनितनयवारे वारिवृष्टिर्न सम्यग्
10 बुधगुरुभृगुजानां शस्यसम्पत्प्रमोदः।
जलनिधिरपि शोषं याति वारे च शौरे
भवति खलु धरित्री धूलिजालैरदृश्या ॥४५॥

1-3 Omitted by A, B and D.

2-3 This verse is attributed to Varāha by Raghunandana in *Jyotistattva* (*Smṛti-tattva*, I. p. 700) with मतिमहदम्भसां पातः for महद...निपातः।

4 A, B अथ चैत्रलक्षणम्। D चैत्रे for चैत्र।

5 C वारे for वारः।

6 D आकुला for चित्तला।

5-6 Attributed by Raghunandana, in the same work, to Varāha, with निर्जला for चित्तला।

7 C प्रवाहे for प्रवाहै।

9 B नास्ति वृष्टिर्न शस्यं for वारि···सम्यग्।

10 B reads—कविगुरुभृगुजानां वासरे शस्यपूर्तिः। C भृगुवारे for भृगुजानां। D बुधगुरुजानां शस्यसम्यक्प्रमोदः; obviously a corrupt reading from metrical standpoint.

7-10 Attributed in *Jyotistattva* to Varāha (*Smṛti-tattva*, I. p. 700) with अविरत for अविरल, जल for पृथु, विन्दु for वृष्टि, व्याप्यते for प्लाव्यते, सितवारे for भृगुजानां।

11 A inserts च bet. अपि and शोषं. B वारेण for वारे च. C अविशोषं for अपि शोषं

12 D अवश्या for अदृश्या

चैत्राद्यभागे चित्रायां भवेच्च चित्तला क्षितिः ।
शेषे नीचैर्न वात्यर्थं क्ष्मामध्ये बहुवर्षिणी ॥४६॥
मूलस्यादौ यमस्यान्ते चैत्रे वायुरहर्निशम् ।
आर्द्रादीनि च ऋक्षाणि वृष्टिहेतोर्विशोधयेत् ॥४७॥

अथ वैशाखवृष्टिज्ञानम्— 5

प्रवाहयुतनद्यां तु दण्डं न्यस्य जले निशि ।
वैशाखशुक्लप्रतिपत्तिथौ वृष्टिं निरूपयेत् ॥४८॥
ओँ सिद्धिरिति मन्त्रेण मन्त्रयित्वा शतद्वयम् ।
अङ्कयित्वा तु तद्दण्डमङ्कतुल्ये जले क्षिपेत् ॥४९॥
प्रातरुत्थाय सहसा तदङ्कं तु निरूपयेत् । 10
समं चैवाधिकं न्यूनं भविष्यज्जलकाङ्क्षया ॥५०॥

1 B भवेच्चेत् for भवेच्च. C चित्रर्क्षे for चित्रायां, भवेद् बहुजला for भवेच्च चित्तला. D reads the line as—तथा चैत्रादिभागे चेच्चित्रा बहुजला क्षितिः ।

2 B शेषेऽपि चैव चात्यर्थं for शेषे…वात्यर्थं. C reads the line thus—शेषे वै जलहीना स्यान्मध्ये च बहुवर्षणा. D पूरिता नदनद्यश्च for शेषे…वात्यर्थं ।

3-4 Omitted by B and D.

5 B, D वैशाखनिरूपणम् (A वैशाखलक्षणम्) ।

6 D च for तु ।

7 C वैशाखे for वैशाख, वृष्टिनिरूपणम् for वृष्टिं निरूपयेत् । D वैशाखशुक्लपक्षादौ तत्र for वैशाख…तिथौ ।

8 C ओमित्यनेन (D ओँ प्रणवेन तु) for ओँ…इति ।

9 B तं for तत्. C अर्द्धयित्वा and अर्द्धं for अङ्कयित्वा and अङ्क respectively. D reads the line thus—अकल्पयित्वा तं दण्डं जले निवेशयेत्ततः ।

10 Omitted by A. C तदर्द्धं च for तदङ्कं तु. D तदाङ्क विनिरूपयेत for तदङ्कं तु निरूपयेत् ।

11 C चापि for चैव. D वैवाधिकं for चैवाधिकं ।

गतवत्सरवद्वारि वन्या चैव समे भवेत्।
हीने हीनं भवेद्वारि भवेद् वन्या च तादृशी ॥५१॥
अङ्काधिक्ये च द्विगुणा वृष्टिर्वन्या च जायते।
इति पराशरेणोक्तं भविष्यद्‌वृष्टिलक्षणम् ॥५२॥
5 सूर्योदये विषुवतो जगतां विपत्ति
र्मध्यं गते दिनकरे बहुशस्यहानिः।
अस्तंगते दिनकरे तु तदर्द्धशस्यं
ऐश्वर्यभोगमतुलं खलु चार्द्धरात्रे ॥५३॥

1 A समे न समं for गतवत्सरवत्, चैवासमे for चैव समे. C तथा for भवेत्।

2 A वन्या च तादृशी परा for भवेत्···तादृशी.
C तथा for भवेत्, न for च.
D हीनेन च तथा वारि वदेऽन्या न for हीने...च।

3 A reads ऋङ्काधिकेऽधिका वृष्टिर्वन्या च द्विगुणा भवेत्. C reads it thus—अधिके द्विगुणा वृष्टिर्वन्या च द्विगुणा भवेत्. D अधिके for आधिक्ये, वन्या वृष्टिश्च for वृष्टिर्वन्या च।

4 Omitted by A. C पराशरोक्तं for पराशरेणोक्तं.
D इदं for इति।

5 C, D प्रातर्दिने for सूर्योदये।

6 C मध्यंदिने विक (फ?) लतां for मध्यं...करे, D मध्यंदिने विषुवतो for the same portion.

7 C च तथा for तुतद्.
D बहुशस्यवृद्धि for तु···शस्यं।

8 B रात्रौ for रात्रे.
D निशिचार्द्धरात्रौ for खलु···रात्रे।

5-8 A reads these lines after verse 56 with the following variants:—मध्यंदिने for मध्यंगते (l 6), खलु चार्द्ध चार्द्धशस्य for तु···शस्यं (l 7).

रेखात्रयं समुल्लिख्य ताभिस्ताश्च विवर्द्धयेत् ।
त्रिश्रृङ्गं सर्वकोणेषु पर्वतं तत्र दापयेत् ॥५४॥
ईशानादिदक्षिणाङ्कान् संलिखेदनलादितः ।
येनयेनाजसंक्रान्तिस्तेन प्रावृट्फलं भवेत् ॥५५॥

1 A, C रेखां तिर्यक् for रेखात्रयं, ताडितं (A भाजितं) for ताभिस्ताः, विदर्भयेत् for विवर्द्धयेत्. D तिर्यक् रेखावित् भवेत् for ताडितं··· विदर्भयेत ।

2 D त्रिशूलं for त्रिश्रृङ्गं ।

3 A reads the line as ईशादिदक्षिणं श्रृङ्गान्तं लिखेदनलभादितः ।
C reads ईशादिदक्षश्रृङ्गान्तं लिखेदनृतादिभिः ।
D reads ईशानादिदक्षिणान्तं विलिखेदनलादितः ।

4 A मेन for second येन. C तेन for first येन, वदेत् for भवेत् । D केनार्क for येनाज ।

4·5 After this line A reads : —

अश्विन्यादौ समुद्रे स्यात्नक्षत्रं च द्वयंद्वयम् ।
तीरपर्वतकक्षेषु एकैकं परिकीर्तितम् ॥

B gives the verse with समुद्रेषु for समुद्रे स्यात्, कक्षपर्वततीरेषु for तीर···कक्षेषु, as an alternative reading of the text quoted above.

In place of this verse, D reads as follows : — अपां निधौ द्वयं देयमेकैकं पर्वतेऽपि च । कक्ष्याष्टौ पर्वते चाष्टौ चतुस्तीरे चतुष्टयम् ॥ अश्विनीय···(?) पुष्पं सर्पं (?) वायुविशाखमेव च···(?) देयं तु न निधौ क्रमात् ॥

अतिवृष्टिः समुद्रे स्यादनावृष्टिस्तु पर्वते ।
कक्षयोश्चित्तला वृष्टिः सुवृष्टिस्तीरसङ्गमे ॥५६॥

अथ ज्यैष्ठवृष्टिलक्षणम्—

चित्रास्वातीविशाखासु ज्यैष्ठे मासि निरभ्रता ।
5 तास्वेव श्रावणे मासि यदि वर्षति वासवः ।
तदा संवत्सरो धन्यो बहुशस्यफलप्रदः ॥५७॥
ज्यैष्ठादौ सितपक्षे च आर्द्रादिदशऋक्षके ।
सजला निर्जला यान्ति निर्जलाः सजला इव ॥५८॥

1 D च for तु
2 B शैलसन्धिषु for तीरसङ्गमे. C मध्यमा for चित्तला. D reads the line thus तीरे च बहुला वृष्टिः सुवृष्टिः कक्षसंधयोः ॥ [For A's reading after this line, see f. n. 5-8 under verse 53 *supra*.]
3 A, B, D omit वृष्टि ।
4 A निरूपयेत् for निरभ्रता. D °खाः स्युः for °खासु.
4-5 Appear to have been attributed by Raghunandana, in *Jyotistattva* (*Smṛti-tattva*, I, p. 701), to Varāha, with वर्षति for वासवः ।
6 A सदा वर्षाः शुभा मताः for बहु…प्रदः ।
7 A ज्यैष्ठस्यादौ सिते पक्षे for ज्यैष्ठादौ…च ।
8 A तथा for इव. C reads निर्जलाः सजलाः प्रोक्ताः सजला निर्जलास्तथा ।
6-8 B reads these lines with the following variants bet. 33b and 34a *supra*, (p. 9).
सितपक्षे and च transposed (l 7), आर्द्रादौ for आर्द्रादि (l 7).

अथाषाढवृष्टिलक्षणम्—

आषाढ्यां पौर्णमास्यां सुरपतिककुभो वाति वातः सुवृष्टिः
शस्यध्वंसं प्रकुर्याद्दहनदिशिगतो मन्दवृष्टिर्यमेन ।
नैरृत्यां शस्यहानिर्वरुणदिशि जलं वायुना वायुकोपः
कौवेर्यां शस्यपूर्णां प्रथयति नियतं मेदिनीं शम्भुना च ॥५९॥ 5
आषाढस्य सिते पक्षे नवम्यां यदि वर्षति ।
वर्षत्येव तदा देवस्तत्रावृष्टौ कुतो जलम् ॥६०॥
शुक्लाषाढ्यां नवम्यामुदयगिरितटी निर्मलत्वं प्रयाति
स्वीयं कायं विधत्ते खरतनुकिरणो मण्डलाकारयोगम् ।
जीमूतैर्वेष्टितोऽसौ यदि भवति रविर्गम्यमानेऽस्तशैले 10
तावत्पर्यन्तमेव प्रगलति जलदो यावदस्तं तुलायाः ॥६१॥

2 A, B ककुभं for ककुभो. A, C सुवृष्टिं for सुवृष्टिः. D दिशि चेद्वातिवायुः for ककुभो···वृष्टिः ।

3 A reads शस्यार्द्धं संप्रकुर्याद्दहनदिशिगतो मन्दवृष्टिं च यत्ते. B गते for गतो, C वृष्टि for वृष्टिः. D reads the line thus सस्याढ्यं संप्रकुर्याद्बहुलयदिगतो मन्दवृष्टिर्यमे च ।

2-3 Attributed to Varāha by Raghunandana in *Jyotistattva* (*Smṛti-tattva*, I. 700) with ०वृष्टिं, प्रकुर्यादिहदहनदिशो for प्र···गतो.

4 A शस्यहानिं जनयति वरुणे वायुना वायुकोणे for शस्य···पः. C कोणः for कोपः, C बहु for दिशि. D बहुजलो मारुतो वायुकोणे for दिशि···कोपः ।

5 C, D मेदिनी for मेदिनीं. B शस्यमीशे for शम्भुना च. D शस्यपूर्णा for ०पूर्णां, शंकरोति for शम्भुना च.

4-5 Attributed by Raghunandana, in *Jyotistattva* (*Smṛti tattva*, I, p.p. 700-701), to Varāha with निष्फला स्याद् वरुणबहुजलो for शस्य··· जलं and शस्यपूर्णा भवति समुदिता मेदिनी शम्भुनापि for शस्यपूर्णां···च ॥

7 D reads वर्द्धमेव तदा धान्य तत्रावृष्टेः कुतो भयम् ।

8 B शुक्लाषाढी for शुक्लाषाढ्यां, प्रयाते for प्रयाति ।

9 B कालं for कायं, तर for तनु, मुखं for योगम ।

10 C जीमूते वृष्टितो for जी···तो ।

11 B प्रवदति for प्रगलति ।

8-11 Omitted by A, D. After line 11, C reads the following verses:—

आषाढशुक्लनवमीप्रभवप्रभाते, सूर्यो यदा प्रकटमण्डलमभ्युदेति ।
मध्यंदिनेऽपि यदि वा परिवेशमेति, सायं घनावृततनु (?) यदि वास्तमेति ॥
तत्र त्रयं द्वितयमप्यथ वैक (?) मिष्टां, वृष्टिं समादिशति नात्र विकल्पहेतुः ।
आश्रावणं स्रवति संवृतवारिधारा, माकार्तिकं पृथुपयोधरसान्द्रबिन्दुः ॥

अथ श्रावणवृष्टिलक्षणम्—

रोहिण्यां श्रावणे मासि यदि वर्षति वासवः ।
तदा वृष्टिर्भवेत्तावद् यावन्नोत्तिष्ठते हरिः ॥६२॥
कर्कटे रोहिणीऋक्षे यदि वृष्टिर्न जायते ।
5 तदा पराशरः प्राह हा हा लोकस्य का गतिः ॥६३॥
श्रावणे मासि रोहिण्यां न भवेद्वर्षणं यदि ।
विफलारम्भसंक्लेशास्तदा स्युः कृषिवृत्तयः ॥६४॥

अथ सद्योवृष्टिज्ञानम्*—

जलस्थो जलहस्तो वा निकटेऽथ जलस्य वा ।
10 स्रष्टा पृच्छति सृष्ट्यर्थं वृष्टिः संजायतेऽचिरात् ॥६५।

1 A omits अथ and वृष्टि. B omits वृष्टि. D श्रावणनिरूपणं for श्रावण… लक्षणम् ।

2 C वृष्टिर्भवेद्ध्रुवं for वर्षति वासवः ।

6 A वर्षणं न भवेत् for न…वर्षणं. C चतुर्थ्यां श्रावणे मासि for श्रावणे…रोहिण्यां ।

7 C संकाशा for संक्लेशा. For lines 6-7, D reads—श्रावणे मासि हस्ते यदि वर्षति वासवः । विपुला च तदा तु स्यात्कृषिवृत्तिर्विनश्यति ॥ After line 7, C adds—श्रावणे प्रथमे पक्षे पूर्वभाद्रपदेषु च । चतुर्थ्यां यदिवर्षं च तदा वर्षति वासवः ॥ पुरोवातहते (?) ग्रीष्मे श्रावणे वापि वर्षे हि । मेरुर्दर्शयते शृङ्गं जलधिः शुष्यते तदा ॥ पाश्चात्यः कर्कटेवापि प्राच्यः कन्यां गते रवौ । सिंहे निर्वाततामेति जलपूर्णामहीभवेत् ॥ दिवा जलधरैश्छन्नं रात्रौ च निर्मलं नभः । शोषमेति तदा पृथ्वी नात्र कार्याविचारणा । After the same line, B adds—अथ भाद्रादिलक्षणम् । सिंहे भौमवारे च पूर्वफल्गुनिऋक्षके । व्यतीपाते च नन्दायां कन्यायां वर्षयेद् रविः ॥, and D adds—इति पौषाद्यष्टमासिकवृष्टिज्ञानलक्षणम् ।

* It is interesting to note the common indications mentioned here as well as in the *Bṛhat-saṃhitā*, *Sadyovarṣaṇalakṣaṇam*, pp. 411-422.

8 A, D लक्षणं for ज्ञानम् ।

9 B transposes जलस्थो जलहस्तो. C, D च for final वा. D तुलस्थे तुलहस्त (?) for जलस्थो जलहस्तो ।

10 B दृष्ट्वा for स्रष्टा, वृष्ट्यर्थं for सृष्ट्यर्थं. C वृष्टः पृच्छति वृष्ट्यर्थं for स्रष्टा… सृष्ट्यर्थं, D वृष्टिप्रश्नो यदा भूयाद् for the same portion, and चिरात् for अचिरात् ।

उत्तिष्ठत्यण्डमादाय यदा चैव पिपीलिका ।
भेकः शब्दायतेऽकस्मात् तदा वृष्टिर्भवेद्ध्रुवम् ॥६६॥
विडाला नकुलाः सर्पा ये चान्ये वा विलेशयाः ।
धावन्ति शलभा मत्ताः सद्योवृष्टिर्भवेद् ध्रुवम् ॥६७॥
कुर्वन्ति बालका मार्गे धूलिभिः सेतुबन्धनम् । 5
मयूराश्चैव नृत्यन्ति सद्योवृष्टिर्भवेद् ध्रुवम् ॥६८॥
आघातवातदुष्टानां नृणामङ्गे व्यथा यदि ।
वृक्षाग्रारोहणंचाहेः सद्योवर्षणलक्षणम् ॥६९॥

1 A उत्तिष्ठेत् for उत्तिष्ठति.

B अकस्मादण्डमादाय उत्तिष्ठति for उत्तिष्ठत्यण्डम...चैव.

C उत्तिष्ठन्ते for उत्तिष्ठति, पिपीलिकाः for पि...का ।

2 A सद्यः for तदा.

D संजायते कस्मात् for शब्दायतेऽकस्मात्

3 A अन्ये ये च for ये...वा. D विडालनकुलाः for विडालानकुलाः, वारिलेखया for वा...शयाः ।

4 For this line, A reads—कुर्वन्ति च स्वनं मत्ताः सद्यो वर्षणलक्षणम् ॥

B शरभा for शलभा.

C तदा for ध्रुवम् ।

5 C बालिका for बालका.

D बालिशा for बालका ।

6 A वर्षणलक्षणम् for वृष्टि...ध्रुवम्, B, D प्रजायते for भवेद् ध्रुवम् ।

7 C अघातवातवृष्टीनां for आघात...दुष्टानां, अङ्ग for अङ्गे ।

D reads वातादवाते वृष्टिः स्यात् नृणामङ्गं (?) तथाधनाः (?) ।

8 A अहेः for चाहेः. C reads the line as सर्पा वृक्षाग्रमारूढाः सद्यो वृष्टेस्तु लक्षणम्. D reads it वृक्षाग्रावो (?) हलेदन्तः सद्यो वर्षति वासवः ।

पक्षयोः शोषणं रौद्रे खगानामम्बुचारिणाम् ।
झिन्झीरवस्तथाकाशे सद्यो वर्षणलक्षणम् ॥७०॥

अथ ग्रहसंचारे वृष्टिज्ञानम्—

चलत्यङ्गारके वृष्टिर्ध्रुवा वृष्टिः शनैश्चरे ।
5 वारिपूर्णां महीं कृत्वा पश्चात् संचरते गुरुः ॥७१॥
ग्रहाणामुदये चास्ते तथा वक्रातिचारयोः ।
प्रायो वर्षन्ति हि घना नृपाणामुद्यमेषु च ॥७२॥

1 D reads it thus पक्षिणः सोशिता (शोषिता ?) रौद्रेऽकस्माद-म्बुचारिणः ।

2 B वृष्टिः प्रजायते for वर्षणलक्षणम्. D भर्भको (?) वै यदाकाशे for झिन्झी... काशे. After this line, C add the following:—यद्यूर्द्ध (?) कृकलासकास्तरुगताः पश्यन्ति गावो मुहुः । दृष्टार्कं (दृष्ट्वार्कं ?) यदि वा चरन्ति बहुशः संरौति भेकी यदि ॥ संचारस्तु पिपीलिकाण्डविषयोरद्वारजगात-गणां (?) ।...(?) क्षिणादिधीतिः (दीधितिः ?) शिवदिशि क्षिप्रं तदा वर्षति ॥ शनौ कुजे गुरौ चैव परिवेशो यदा भवेत् । चतुर्थे पञ्चमे वापि जलपूर्णा भवेन्मही ॥ यदि भवति कदाचित् कार्तिके नष्टचन्द्रे । रविशनिकुज-वारे स्वातिनक्षत्रयोगः ॥ भवति भूरिनिपातः स्थावराणां नराणाम् । न हृपि (?) टपिपशूनां वारिणा वायुना वा ॥ प्रावृषि शीतकरो भृगुपुत्रात् सप्तमराशिगतः शुभदृष्टः । सूर्यसुतान्नवपञ्चमगो वा सप्तमगश्च जलागमनाय ॥

3 A ग्रहसंचारलक्षणात् for ग्रह...ज्ञानम्. B वृष्टिलक्षणम् for वृष्टिज्ञानम्.
C संचारेण for संचारे।

4 A चरत्य° for चलत्य° ।

5 C एकार्णवां for वारिपूर्णां ।

6 D तदा for तथा ।
Bet. lines 3 and 4, D reads सद्योवृष्टिकरं (रः ?) शुक्रो यदा बुधसमीपगः । तयोर्मध्यगतो भानुः समुद्रमपि शोषयेत् ॥

7 A वर्षन्ति जलदास्तत्र for प्रायो...घना. B जलदा for हि घना, उद्यमेऽपि च for उद्यमेषु च. D वर्षति जीमूतो for वर्षन्ति हि घना, उद्यमेऽपि च for उद्यमेषु च ।

विशाखामध्यगते जीवे भिन्नभाण्डमिव स्रवेत् ।
ततः स्वातिं समासाद्य महामेघान् विमुञ्चति ॥७३॥
पुष्येणोपचितान् मेघान् स्वातिरेका व्यपोहति ।
श्रवणे जनितं वर्षं रेवत्येका विमुञ्चति ॥७४॥

1 A ०गतो जीवो for ०गते जीवे. C सूर्ये for जीवे. D खगा भाएड इवस्स्रवेत् (?) ।

Bet. lines 5 and 6, C adds the following: यदि व्रजति कुजः पतङ्गमार्गे घट इव भिन्नतलो जलं ददाति । अथ वहति दिनकराग्रतो वा, भवति च तदासौ प्रलयाया (?) समर्थः ॥१॥ यद्येकराशौ भवतः सि (?) तेन्दुजौ पयोऽतिपूर्णां कुरुतो वसुन्धराम् । तयोस्तु मध्ये यदि पद्मबान्धवः, तया मही-शोषमुपैति नान्यथा ॥२॥ सिंहं गते क्षितिसुते शुभवर्जिते च, शोषं वायुः प्रलय इवान्बुवाहाः । भिन्नेन्दुनील (भिन्नेन्द्रनील ?) सकलोपमवामेयमाना (?), वर्षन्ति ते कृपणदानमिवाम्बुवृष्टिम् ॥३॥ तामापतन्तीं कुरुराजसेनां, समुद्रनेलामिव दुर्निवाराम् । निवारयत्येकरथेन पार्श्वस्थितां (तां ?) गतः सूर्य इवाम्बुवृष्टिम् । ४॥ अत्युन्नतं जलदवृन्दनुपैति नाश, मङ्गारके यदि बृहस्पतिनैकराशिम् । शोषं प्रयान्ति सरितो ह्रदनिर्झरास्ते, पक्षत्रयं भवति तत्र तुषारवृष्टिः ॥५॥ सलिल-रहितशक्रो याति शक्रो याति शोषं धरित्री । भवति सततवातो धूलिरुद्धं नभोऽपि ॥६॥ भवति समरभीतिर्याति नाशं नरेन्द्रो । युवतिमिथुनमीने कार्मुके मन्दगे च ॥७॥ एकराशिगताः पापाः शनिभौमदिवाकराः । पृथ्वीधू (?) माकुली (ला ?) तत्र रुदन्ति बहवो जनाः ॥८॥

[For some of these verses, sometimes with variants, see footnote 8 under verse 78]

2 A, D तथा for ततः. महामेघो न वर्षति for महा...विमुञ्चति. D ०मेघो for मेघान् ।

3 A अपचितान् (?) for उपचितान्. B प्रायेण for पुष्येण, ०व्यपोहति for व्यपोहति ।

4 A मेघं for वर्षः. B रेवत्यां च for रेवत्येका. C व्यपोहति for विमुञ्चति. D रेवत्यन्ते for रेवत्येका ।

अथानावृष्टिलक्षणम्—

ध्रुवे च वैष्णवे हस्ते मूले शक्रे चरन् कुजः ।
सद्यः करोत्यनावृष्टिं कृत्तिकासु मघासु च ॥७५॥
कुजपृष्ठगतो भानुः समुद्रमपि शोषयेत् ।
5 स एव विपरीतस्तु पर्वतानपि प्लावयेत् ॥७६॥
सद्यो निकृन्तयेद्वृष्टिं चित्रामध्यगतो भृगुः ।
अङ्गारको यदा सिंहे तदाङ्गारमयी मही ॥७७॥
स एव रविणा युक्तः समुद्रमपि शोषयेत् ॥७८॥

1 D अवृष्टिज्ञानम् for अना...लक्षणम् ।

2 A, C ध्रुवेषु for ध्रुवे च. C ज्येष्ठे मूले च भानुजः for शक्रे...कुजः ।

4 C adds यदि कुजश्चरति (evidently corrupt) before the line.

5 A सेचयेत् for प्लावयेत्. C समुद्रमपि पूरयेत् for पर्वतानपि प्लावयेत् ।

6 The portion following मध्य is obscure in A.

8 रविविना for रविणा. After this line, D adds the following verses:

(i) Verse 8 in the footnote under v. 73.

(ii) Verse 5 (*ibid*) with विन्दु for वृन्द ।

(iii) Last two feet of v. 5 (*ibid*) with च for ते, नित्यं त्रितो for पक्षत्रयं, चात्र for तत्र ।

(iv) तावन्मेघाः प्रवर्षन्ति निर्घोषचपलान्विताः ।
यावत्कन्यां परित्यज्य तुलां नोपैति भार्गव (वः ?) ॥

(v) V. 4 in the footnote under v. 73.

(vi) चतुर्दशे पञ्चदशे तथाष्टमे तम...(?) दिने भृगोः सुतः ।
यदा...(?) दर्शनमस्तमेति तदा महीवारिमयेव लक्ष्यते ॥

(vii) V. 1 in the footnote under v. 73 with following variants: यदि व्रजति transposed, मार्गं for मार्गे, तनु for तनो, व्रजति यदि for अथ वहति, दिव for दिन,...(?) शोषितुं समर्थः for the last foot.

(viii) V. 3 (*ibid*) with गतः for गते, ०युतः for युते, ०वर्जितः for ०वर्जिते ; शोषं नयेत् प्रलयकाल इवाम्बुवाहान् for the second foot, भिन्नेन्द्रनील-सदृशा अपि मेघसंघा for the third foot, दानतुषारवृष्टिः for दानमिवाम्बुवृष्टिम् । This topic is concluded with the remark इत्यनावृष्टिलक्षणम् ।

अथ कृष्यवेक्षणम्

फलत्यवेक्षिता स्वर्णं दैन्यं सैवानवेक्षिता ।
कृषिः कृषिपुराणज्ञ इत्युवाच पराशरः ॥७९॥

अथ चान्ये मुनयः—

पितुरन्तःपुरं दद्यान्मातुर्दद्यान्महानसम् । 5
गोषु चात्मसमं दद्यात् स्वयमेव कृषिं व्रजेत् ॥८०॥
कृषिर्गावो वणिग्विद्याः स्त्रियो राजकुलानि च ।
क्षणेनैकेन सीदन्ति मुहूर्तमनवेक्षणात् ॥८१॥
समर्थेन कृषिः कार्या लोकानां हितकाम्यया ।
असमर्थो हि कृषको भिक्षां प्राप्नोति मानवः ॥८२॥ 10

1 B कृषिपर्यवेक्षणम् for कृ...म्. D omits the line. अवेक्षणात् for अवेक्षिता ।

2 B तद्दैन्यमनवेक्षणात् for दैन्यं.. क्षिता. C तदन्यदनवेक्षिता for the same portion.

3 D पुराणंग for पुराणज्ञ ।

4 A, D तथा च मनुः. C reads मनुः simply.

5 C पुरे for ०पुरं, महानसे for महानसम् ।

6 D चान्येषु नो for चा...मं. It may be pointed out that none of the verses from 82 to 85 occurs in the *Manu-Smṛti* (N. S. Press ed.). V. 82, however, occurs verbatim in the *Udyoga-parvan* of the *Mahābhārata*. (Chapter 38, v. 12).

7 B बाणविद्याः for वणिग्विद्याः, C बालश्वाग्नि for the same portion, गाव for राज. D विद्या for विद्याः ।

8 B क्षणेनैवावसीदन्ती (C ०वापसीदन्ति) for क्षणेन...सीदन्ति. D नश्यन्ति for सीदन्ति ।

9 A प्रजानां for लोकानां ।
B समर्थश्च for समर्थेन ।

10 B अटति नीचवत् for प्राप्नोति मानवः ।

गोहितः क्षेत्रगामी च कालज्ञो बीजतत्परः।
वितन्द्रः सर्वशस्याढ्यः कृषको नावसीदति ॥८३॥

अथ वाहनविधानम्—

कृषिं च तादृशीं कुर्याद्यथा वाहान्न पीडयेत्।
वाहपीडार्जितं शस्यं गर्हितं सर्वकर्मसु ॥८४॥
वाहपीडार्जितं शस्यं फलितं च चतुर्गुणम्।
वाहनिःश्वासवातेन तद्द्रुतं च विनश्यति ॥८५॥
गुडकैर्यवसैर्धूमैस्तथान्यैरपि पोषणैः।
वाहाः क्वचिन्न सीदन्ति सायं प्रातश्च चारणात् ॥८६॥

1 A कालबीज for कालज्ञो. D बालको (an obvious error) for कालज्ञो।

2 The first word in A is illegible. C सस्यग्रहणदत्तश्च for वितन्द्रः सर्वशस्याढ्यः. D सुशिष्य for वितन्द्रः।

3 A वाहपालनविधिः for वा...नम्. D inserts पालन bet. वाहन and विधानम्।

4 A एतादृशीं विद्यात for च...कुर्यात्।

5 C, D पितृदेवयोः for सर्वकर्मसु।

6 C reads वाहपीडोज्झितं शस्यं फलत्येव चतुर्गुणम्।

7 A द्रुतमेव for तद्द्रुतं च. B reads वाहनिः श्वासविफलः कृषको निःस्वतां व्रजेत्. C दोषेण for वातेन, D reads the line thus वाहनिःश्वासाविफलं कृतं सर्वं च नश्यति।

8 A गुग्गुलैः, अपि and पोषणैः transposed. B गुडकैः for गुग्गुलैः. C यवगोधूमै for यवसधूमै।

9 C हीयन्ते for सीदन्ति।

8-9 Omitted by D which reads instead—स च दारिद्र्यदोषेण पृथिव्यां भ्रमति ध्रुवम्। चतुर्दिक्षु महादुःखी यो वाहान् परिपीडयेत्। वाहा दुःखं न दीयन्ते सायं प्रातश्च चारणात् ॥

गोशाला सुदृढा यस्य शुचिर्गोमयवर्जिता ।
तस्य वाहा विवर्द्धन्ते पोषणैरपि वर्जिताः ॥८७॥
गोशकृन्मूत्रलिप्ताङ्गा वाहा यत्र दिने दिने ।
निःसरन्ति गवां स्थानात् तत्र किं पोषणादिभिः ॥८८॥
पञ्चपदा तु गोशाला गवां वृद्धिकरी स्मृता । 5
सिंहगेहे कृता सैव गोनाशं कुरुते ध्रुवम् ॥८९॥
कांस्यं कांस्योदकं चैव तप्तमण्डं झषोदकम् ।
कार्पासशोधनं चैव गोस्थाने गोविनाशकृत् ॥९०॥

1 Before this line, B reads अथ गोशालाविधानम्. D शोभना for सुदृढा, वर्द्धिते for वर्जिता ।

2 A गावो for वाहा.
D गावस्तस्य च वर्द्धन्ते for तस्य...विवर्द्धन्ते ।

3 A गावो for वाहा. B शकृन्मूत्रविलिप्ताङ्गा for गो...लिप्ताङ्गा. C लिप्ताश्च (D संलिप्ता) for लिप्ताङ्गा ।

4 C निश्वसन्ति for निःसरन्ति, स्थाने for स्थानात्.
D पोषणादिकं for ०दिभिः ।

5 B पञ्चपञ्चायता शाला for पञ्च...शाला, मता for स्मृता ।

6 Omitted by A. B ०स्थाने for ०गेहे.
C गोशालां ह्रियते for गोनाशं कुरुते.
D सिंहे गोष्ठीकृत (ता ?) for सिंह...कृता ।

7 A तण्डुलस्योदकं (B तण्डुलानां जलं) for कांस्यं कांस्योदकं. D तप्तमदो (?) for तप्तमण्डं ।

Bet. 6 and 7, B reads सिंहगेऽहर्पतौ चैव गोशालां कुरुते यदि । प्रमादान्मन्दबुद्धित्वाद् गवां नाशो भवेत्तदा ॥ A also reads this verse in the same place with the following variants सिंहगेहे कृते for सिंह...पतौ.

8 B कार्पासास्थितुषं for कार्पासशोधनं.
C गोशाले च विनाशकृत् for गो...कृत.
D चापि for चैव, गोस्थो गोषु नाशकृत for गो...कृत ।

संमार्जनीं च मुसलमुच्छिष्टं गोनिकेतने ।
कृत्वा गोनाशमाप्नोति तत्राजबन्धनाद् ध्रुवम् ॥९१॥
गोमूत्रजालकेनैव यत्रावस्करमोचनम् ।
कुर्वन्ति गृहमेधिन्यस्तत्र का वाहवासना ॥९२॥
5 विलङ्घिं गोमयस्यापि रविभौमशनेर्दिने ।
न कारयेद् भ्रमेणापि गोवृद्धिं यदि वाञ्छति ॥९३॥
वारत्रयं परित्यज्य दद्यादन्येषु गोमयम् ।
शनिभौमार्कवारेषु गवां हानिकरः स्मृतः ॥९४॥
सन्ध्यायां तु गवां स्थाने दीपो यत्र न दीयते ।
10 स्थानं तत्कमलाहीनं वीक्ष्य क्रन्दन्ति गोगणाः ॥९५॥

1 संमार्जनीमुसलं च for सं···मुसलं.
B अशनं for मुसलं ।
D भुक्तोच्छिष्टं for उच्छिष्टं गो ।
2 B तथा तत्राजबन्धने for तत्राज···ध्रुवम्, C स्थानादन्यत्र बन्धनात् for the same portion, D तथा तत्राजबन्धनम् ।
3 A तत् for तत्र, शोधनं for मोचनम्. C यदा अत्तर (?) for यत्रावस्कर. D चैव for ०नैव ।
4 C परिदेवना for वाहवासना, D वाहनाशनं for the same portion.
5 C विलब्धं (D विलोपं) for विलङ्घि. A, D शनैः for शनेः ।
6 A प्रयत्नेन for भ्रमेणापि ।
7 Omitted by A.
8 Omitted by A. B विलङ्घ्य शनिभौमेषु for शनि···वारेषु. C नाशकरः पुनः for हानि···स्मृतः. D विलेपं शनिभौमेषु for शनि...वारेषु, ०करं स्मृतं for ०करः स्मृतः ।
9 A सन्ध्याद्वये तु गो (B सन्ध्याकाले च गो, C सन्ध्याद्वयेगवां) for सन्ध्यायां तु गवां. A विद्यते for दीयते ।
10 A तत्र प्रभां for तत्कमला, दृष्ट्वा क्रन्दति गोगणः for वीक्ष्य···गणाः.
C कर्मणा for कमला, धनाः for गणाः ।

हलमष्टगवं प्रोक्तं षड्गवं व्यवहारिकम् ।
चतुर्गवं नृशंसनां द्विगवं तु गवाशिनाम् ॥९६॥
नित्यं दशहले लक्ष्मीर्नित्यं पञ्चहले धनम् ।
नित्यं तु त्रिहले भक्तं नित्यमेकहले ऋणम् ॥९७॥
आत्मपोषणमात्रं तु द्विहलेन च सर्वदा ।   5
पितृदेवातिथीनां च नान्नदाने भवेत् क्षमः ॥९८॥

अथ गोपर्वकथनम्—

गोपूजां कार्तिके कुर्याल्लगुडप्रतिपत्तिथौ ।
बद्ध्वा श्यामलतां शृङ्गे लिप्त्वा तैलहरिद्रया ॥९९॥

1 Before this line, D reads अथ हव (हल ?) निरूपणम्.
A, B व्यवसायिनां for व्यवहारिकम्. B धर्म्यं for प्रोक्तं ।

2 B च for तु ।

1-2 Attributing these lines to Hārīta, in *Jyotistattva* (*Smṛti-tattva*, I, p. 703), with अष्टागवं धर्महलं for हल...प्रोक्तं, जीवितार्थिनाम् for व्यवहारिणम्, ब्रह्मघातिनां for तु गवाशिनाम्. Raghunandana says that such is the reading in the *Viṣṇudharmottara*.

4 A च for तु. C द्वि for त्रि, भुक्तं for भक्तं. D त्रिहले भुक्तिमात्रं तु for नित्यं...भक्तं ।

3-4 Attributed by Raghunandana, in the same book, p. p. 688-689, to the *Rāja-mārtaṇḍa*.

5 Omitted by C. D भवेन्नरः (?) for च सर्वदा ।

6 A तु for च.
B पुष्ट्यर्थं सोऽक्षमो भवेत् for नान्न...क्षमः ।

8 A, C पर्व for पूजां.
A मासि for कुर्यात् ।

9 A ॰लताः for लतां. B स्कन्धे for शृङ्गे. C वाह for बद्ध्वा, संलिप्य तेन दोषया (?) for लिप्त्वा···हरिद्रया. D नित्य (नृत्य ?) गीतैश्च कौतुकैः for लिप्त्वा...हरिद्रया ।

कुङ्कुमैश्चन्दनैश्चापि कृत्वा चाङ्गे विलेपनम् ।
उद्यम्य लगुडं हस्ते गोपालाः कृतभूषणाः ॥१००॥
ततो वाद्यैश्च गीतैश्च मण्डयित्वाम्बरादिभिः ।
भ्रामयेयुर्वृषं मुख्यं ग्रामे गोविघ्नशान्तये ॥१०१॥
5 गवामङ्गे ततो दद्यात् कार्तिकप्रथमे दिने ।
तैलं हरिद्रया युक्तं मिलित्वा कृषकैः सह ॥१०२॥
तप्तलौहं दिने तस्मिन् गवामङ्गेषु दापयेत् ।
छेदनं च प्रकुर्वीत लाङ्गूलकचकर्णयोः ॥१०३॥
सर्वा गोजातयः सुस्था भवन्त्येतेन तद्गृहे ।
10 नानाव्याधिविनिर्मुक्ता वर्षमेकं न संशयः ॥१०४॥

1 A चैवांगलेपनं for चांगे विलेपनम्. C चांगापलेपनं (चांगोपलेपनं ?) for the same portion. D श्रृङ्गे for चाङ्गे ।

2 C पुच्छे for हस्ते, गोशालाः for गोपालाः ।

3 B, C नृत्यैः for गीतैः. D अथ वाद्यैर्नृत्यगीतैः for ततो…गीतैश्च, सुखादिभिः for अम्बरादिभिः. C reads this line before L 1.

4 A, C भ्रामयेत् परमं सौम्यं for भ्रामयेयु...मुख्यं. D भ्रमणे तृतीयं ग्रामविघ्नशान्तये ततः ।

5 A तथा for ततो, अप्रजद्रयं (?) for अम्भसा सह. B तदा for ततो. C वैशाखस्याम्भसा सह for कार्तिकप्रथमेदिने ; मस्तके तु गवां for गवा...ततो. D मध्ये for अङ्गे ; वैशाखस्या...(last four letters corrupt) for कार्तिक ...दिने ।

6 B कुङ्कुमैः (D कर्पकैः) for कृषकैः. C omits the line.

7 B reads तप्तलौहादिकं तत्र गवामंगे प्रदापयेत्. D अंगे प्रतापयेत् for अंगेषु दापयेत् ।

8 A तु ततः कुर्यात् for च प्रकुर्वीत. B लोम्नां लाङ्गूल for लाङ्गूलकच. C प्रकुर्वन्ति for प्रकुर्वीत, लाङ्गूलस्य च for लाङ्गूलकच ।

9 A सर्वा गौर्जायते तेन सुस्था भवन्ति तद्गेहे. D तदा for सर्वा ।

10 C नाश for नाना ।

अथ गोयात्राप्रवेशौ—

पूर्वात्रयं धनिष्ठा च इन्द्राग्निसौम्यवारुणाः ।
एते शुभप्रदा नित्यं गवां यात्राप्रवेशयोः ॥१०५॥
त्रिपूत्तरेषु रोहिण्यां सिनीवाली चतुर्दशी ।
पुष्यश्रवणहस्तेषु चित्रायामष्टमीषु च ॥१०६॥ 5
गवां यात्रां न कुर्वीत प्रस्थानं वा प्रवेशनम् ।
पशवस्तस्य नश्यन्ति ये चान्ये तृणचारिणः ॥१०७॥
अर्कार्किकुजवारेषु गवां यात्राप्रवेशयोः ।
गमने गोविनाशः स्यात् प्रवेशे गृहिणोवधः ॥१०८॥

अथ गोमयकूटोद्धारः— 10

माघे गोमयकूटं तु संपूज्य श्रद्धयान्वितः ।
शोभने दिवसे ऋक्षे कुद्दालैस्तोलयेत्ततः ॥१०९॥

1 A कथनं for प्रवेशौ. B गवां for गो. D प्रवेशकथनं for प्रवेशौ ।

2 A शाक्रसौम्याग्नि for इन्द्राग्नि...वारुणाः. C इन्द्राग्नी for इन्द्राग्नि. D त्रय for त्रयं, धनिष्ठेद्रानैन्द्राग्नि for धनिष्ठा...ग्नि ।

4 A कुहूस्तथा for चतुर्दशी. B उत्तरात्रय for त्रिपूत्तरेषु ।

5 C श्रवेणाहस्तशक्रेषु for पुष्य...हस्तेषु. D श्रवणे पाष्य (?) हस्ते च आर्द्रायां for पुष्य···चित्राय ।

6 A reads गवां यात्रां प्रकुर्वन्ति प्रवेशं वा कथंचन. D स्वस्थाने for प्रस्थानं ।

7 A हलधारिणः for तृणचारिणः. D तेन for तस्य, पशुजातयः for तृणचारिणः ।

9 A विनाशः स्याद् गवां गेहे for गमने...स्यात्.
C गृहिणी for गृहिणो ।

10 D omits कूट ।

11 A च for तु, कृषितत्परः for श्रद्धयान्वितः.
D सिद्धया (?) for श्रद्धया ।

12 B सारंशुभदिनं प्राप्य (D सार' शोभनदिवसे) for शोभने...ऋक्षे.
C चैव for ऋक्षे ।

रौद्रे संशोष्य तत् सर्वं कृत्वा गुण्डकरूपिणम्।
फाल्गुने प्रतिकेदारे सारं गर्त्ते निधापयेत् ॥११०॥
ततो वपनकाले तु कुर्यात् सारविमोचनम्।
विना सारेण यद्धान्यं वर्द्धते फलवर्जितम् ॥१११॥

5 अथ हलसामग्रीकथनम्—

ईषायुगहलस्थाणुर्निर्योलस्तस्य पाशिकाः।
अड्डचलश्च शौलश्च पच्चनी च हलाष्टकम् ॥११२॥
पञ्चहस्ता भवेदीषा स्थाणुः पञ्चवितस्तिकः।
सार्द्धहस्तस्तु निर्योलो युगं कर्णसमानकम् ॥११३॥

1 A रूपणं (?) (C रूपकं) for रूपिणम्. C सारं for सर्वं, गुण्डुक (D गुण्डिक) for गुण्डक।

2 B गर्त्तं कृत्वा for सारं गर्त्ते।

3 C अत्र परकाले for वपनकाले।

4 B, C, D न फलत्यपि for फलवर्जितम्.
C कुर्वते for वर्द्धते।

5 A omits कथनम्।

6 B ईशोयुगो हल (C ईशोयुगं हलं) for ईषा...हल. A निर्योनि (?) (C निर्योगः) for निर्योल, A, C पालिका for पाशिकाः. D reads the line thus—सायुग्मं हलस्थाणुनिर्याणस्तस्य पूलिका. For construction of '*īṣā*', see *Bṛhat-saṃhitā* 78.27 and comm. thereon.

7 A reads the line thus—अतीबन्धः शलीकं च प्राजनं चेति चाष्टकम्।
C ममीनश्च for शौलश्च, पाचनी for पच्चनी, जोति (चेति ?) चाष्टकम्।
D...(?) सलिलप्राजनि तेजनी च (?)

8 B, C, D हस्तो for ०हस्ता. B, C ईशः for ईषा।

9 A सार्द्धहस्तं तुनिर्योनि.
B युगः कर्णसमानकः.
C च for तु, निर्योगो for निर्योल.
D reads सार्द्धहस्तरक्तनिर्याणं युग्मकर्णममात्मकम्।

निर्योलःपाशिका चैव अड्डचलस्तथैव च ।
द्वादशाङ्गुलमानौ तौ शौलोऽरत्निप्रमाणकः ॥११४॥
सार्द्धं द्वादशमुष्टिर्वा कार्या वा नवमुष्टिका ।
दृढा पञ्चनिका ज्ञेया लौहाग्रा वंशसंभवा ॥११५॥
आबद्धो मण्डलाकारश्चतुःपञ्चाशदङ्गलः । 5
योत्रं हस्तचतुष्कं स्यात् रज्जुः पञ्चकरात्मिका ॥११६॥
पञ्चाङ्गुल्यधिको हस्तो हस्तो वा फालकः स्मृतः ।
अर्कस्य पत्रसदृशी फालिका तु नवाङ्गुला ॥११७॥
एकविंशतिशल्यस्तु विद्धकः परिकीर्तितः ।
नवहस्ता तु मदिका प्रशस्ता सर्वकर्मसु ॥११८॥ 10

1 A अतिवन्ध for अड्डचल. C निर्योग, चेति for चैव. A निर्योनि पालिका for नि···पाशिका. D निर्याणकालिका for निर्योलपाशिका ।

2 A तु for तौ, शलोकं हस्तमानकं for शौलो···माणकः. D reads the line as—अङ्गुल्यो (अङ्गुल्यो ?) द्वादश एते सलिलोन्धुप्रमाणकः ।

4 A प्राजनिका (C पाचनिका, D पाञ्चालिका) for पञ्चनिका. C विज्ञैः (D रिक्ता) for ज्ञेया ।

5 B स्मृतः पञ्चदशाङ्गुलः for चतुः···अङ्गुलः. C, D कुण्डल for मण्डल. D अबन्धः (B आबन्धो) for आवद्धः, दशपञ्चाङ्गुल (लः ?) स्मृतः ।

6 A अङ्कजं (?) वान (ण ?) हस्तकम् for रज्जु···त्मिका, B च for स्यात. C कडकः पञ्चहस्तकः for रज्जुः···त्मिका. D reads या...(?) हस्तचतुष्टं च स्फोटकः पञ्चकात्मकः ।

7 A पञ्चाङ्गुलेनैको हस्तो लौहस्य for पञ्चा···वा, B ०लाधिको for ०ल्यधिको. D पञ्चमाङ्गुलिलो (?) हस्तो लाङ्गलेलो for पञ्चा...वा ।

8 A अर्कपत्रस्य for अर्कस्य पत्र. B पाशिका for फालिका. D अबन्धः सदृशः फालो मध्ये चैव for अर्कस्य···तु ।

9 A वैदिक (D विन्धकः, C विद्रवः) for विद्धकः. C ०काङ्गुलि for ०शल्यस्तु ।

10 B कृषि for सर्व. C मयिका for मदिका. D प्रशस्या for प्रशस्ता ।

इयं हि हलसामग्री पराशरमुनेर्मता ।
सुदृढा कृषकैः कार्या शुभदा सर्वकर्मसु ॥११९॥
अदृढायुक्तमाना या सामग्री वाहनस्य च ।
विघ्नं पदे पदे कुर्यात् कर्षकाले न संशयः ॥१२०॥

5 अथ हलप्रसारणम्—

अनिलोत्तररोहिण्यां मृगमूलपुनर्वसौ ।
पुष्यश्रवणहस्तासु कुर्याद्धलप्रसारणम् ॥१२१॥
हलप्रसारणं कार्यं कृषकैः शस्यवृद्धये ।
शुक्रेन्दुजीवारेषु शशिजस्य विशेषतः ॥१२२॥
10 भौमार्कदिवसे चैव तथा च शनिवासरे ।
कृषिकर्मसमारम्भो राज्योपद्रवमादिशेत् ॥१२३॥

1 D reads इत्थं लाङ्गलसामग्री पराशरमुनिस्मृता ।

2 B, D कर्षकैः for कृषकैः. B, D कृषिकर्मणि for सर्वकर्मसु. D समर्था for शुभदा ।

3 B ०युज्यमाना for ०युक्तमाना, सा for या. C अन्वदृढानुकाया वा for अदृढा···या ।

4 C कृषकाणां for कर्षकाले. D कृषिकाले ।

5 A हलप्रसारणकथनं (D हलप्रसारकथनम्) for हल···णम् ।

7 A, B ०हस्तेषु for ०हस्तासु, B हाल for हल ।

8 B कर्षकैः for कृषकैः ।

10 A तथापि (B तथैव) for तथा च ।

11 A, C राजोपद्रवं for राज्योपद्रवं. D समारम्भे for समारम्भो ।
After this line, C reads बुधवृहस्पतौ चन्द्रे शुक्रे चैव विशेषतः । प्रशस्तं हलकार्यं च चन्द्रयोगे शुभे दिने ॥ वृषे धनुषि मीने च कन्यामिथुनवृश्चिके । वाहयेत्तु बलीवर्दान्नत्वा पृथ्वीं पराशरम् ॥ कुषे पशुविनाशः कर्कटे जलजाद्-भयम् । सिंहे शस्यविनाशः स्यात् तुलायां न प(प्र ?) रोहति ॥ मृगे शत्रुभयं विद्यात् कुम्भे चैव भयं भवेत् । तस्मादत्र प्रयत्नेन हलकर्माणि कारयेत् ।

दशम्येकादशी चैव द्वितीया पञ्चमी तथा ।
त्रयोदशी तृतीया च सप्तमी च शुभावहा ॥१२४॥
शस्यक्षयः प्रतिपदि द्वादश्यां वधबन्धनम् ।
बहुविघ्नकरी षष्ठी कुहुः कर्षकनाशिनी ॥१२५।
हन्त्यष्टमी बलीवर्दान्नवमी शस्यघातिनी । 5
चतुर्थी कीटजननी पतिं हन्ति चतुर्दशी ॥१२६॥
वृषे मीने च कन्यायां युग्मे धनुषि वृश्चिके ।
एतेषु शुभलग्नेषु कुर्याद्धलप्रसारणम् ॥१२७॥
मेषलग्ने पशुं हन्यात् कर्कटे जलजाद्भयम् ।
सिंहे सर्पभयं चैव कुम्भे चौरभयं तथा ॥१२८॥ 10
मकरे शस्यनाशः स्यात्तुलायां प्राणसंशयः ।
तस्माल्लग्नं प्रयत्नेन कृष्यारम्भे विचारयेत् ॥१२९॥

3 C ०क्षयं च प्रतिपत् द्वादशी for ०क्षयः...बन्धनम् ।

4 B कृषक for कर्षक ।

5 A बलीवर्द० for बलीवर्दान् ।

6 B सर्वं for पतिं. After this line, C reads संपूज्याग्निं द्विजं देवं कुर्याद्धलप्रसारणम् । कृष्णौ श्वेतौ हले श्लाघ्यौ रक्तौ वा कृष्णलोहितौ ॥ श्वेतो हलरुचिर्वर्ज्यश्छिन्नलाङ्गूलकर्णकः । सर्वशुक्लस्तथा वर्ज्यः कृषकैर्हलकर्मणि ॥ अथ पादौ तयोर्लिप्यौ नवनीतैर्घृतैरपि । उत्तराभिमुखो भूत्वा क्षीरेणार्घ्यं प्रदापयेत् ॥ हलप्रसारणं कार्यं नीरुग्भिरपि कर्षकैः । ततोऽपि चार्घ्यमादाय वासवाय निवेदयेत् ॥

8 B हाल for हल. D नित्य for शुभ ।

9 A हन्ति for हन्यात्. D जलजं for जलजात् ।

10 B चौरभयं for सर्पभयं, सर्पभयं for चौरभयं. D कुर्यात् for चैव, भवेत् for तथा ।

Note :—Lines 7-10 are read by C at a different place with many variations. See footnote 11 under V. 123.

11-12 The matter, stated in these lines, is found at a different place in C (See footnote 11 under V. 123).

शुभेऽर्के चन्द्रसंयुक्ते शुक्लयुग्मेन वाससा ।
स्नात्वा गन्धैश्च पुष्पैश्च पूजयित्वा यथाविधि ॥१३०॥
पृथिवीं ग्रहसंयुक्तां पृथुं चैव प्रजापतिम् ।
अग्नेः प्रदक्षिणं कृत्वा भूरि दत्त्वा च दक्षिणाम् ॥१३१॥
5 फालाग्रं स्वर्णसंयुक्तं कृत्वा च मधुलेपनम् ।
अहेः क्रोडे वामपार्श्वे कुर्याद्धलप्रसारणम् ॥१३२॥
स्मर्तव्यो वासवः शुक्रः पृथुरामः पराशरः ।
संपूज्याग्निं द्विजं देवं कुर्याद्धलप्रसारणम् ॥१३३॥

1 A निर्मल [D स्रक् (?) गन्ध] for युग्मेन ।

2 B शुक्लपुष्पैश्च गन्धैश्च for स्नात्वा...पुष्पैश्च.
D गन्धैः सुधूपैश्च for गन्धैश्च पुष्पैश्च. This line, with विधानतः for यथाविधि, is attributed, in the *Jyotistattva* (p. 687), to Devala.

3 B हल for ग्रह. D reads the line as पृथिवी ग्रहसंयुक्तं पृथुं चैव प्रजापतिम् ।

4 A अग्निं (D अग्नौ) for अग्नेः ।

3-4 This verse, with पृथ्वीं च for पृथिवीं, पूजयित्वा for पृथुं चैव, अग्निं प्रदक्षिणीकृत्य दीयते भूरिदक्षिणा for line 6, has been taken by Raghunandana, in *Jyotistattva* (*Smṛti-tattva*, I, p. 687), from Devala.

5 A संसृष्टं कृत्वा मधुना च विलेपयेत् for स्वर्ण...लेपनम् ;
D संस्पृष्टं for संयुक्तं, कृत्वाति for कृत्वा च ।

6 A वाके श्वासे वहमाने (D वामांसेन वहत्यादौ) for अहेः...पार्श्वे ।
B हाल for हल ।

7 B व्यासः for शुक्रः.
D पृथुर्वेधुः (?) for पृथुरामः ।

8 B हाल for हल. This line is read by C with the first line of the following verse (See under V. 126, footnote 6). This line, with प्रवर्तनम् for प्रसारणम्, is attributed, in the *Jyotistattva* (p. 687), to Devala.

कृष्णौ वृषौ हलश्लाघ्यौ रक्तौ वा कृष्णलोहितौ ।
मुखपार्श्वौ तयोर्लेप्यौ नवनीतैर्घृतेन वा ॥१३४॥
उत्तराभिमुखो भूत्वा क्षीरेणार्घ्यं निवेदयेत् ।
शुक्लपुष्पसमायुक्तं दधिक्षीरसमन्वितम् ॥१३५॥
सुवृष्टिं कुरु देवेश गृहाणार्घ्यं शचीपते ॥१३६॥
निविष्टो विष्टरे भक्तः संस्थाप्य जानुनी क्षितौ ।
प्रणमेद् वासवं देवं मन्त्रेणानेन कर्षकः ॥१३७॥

1 A मध्यमौ for रक्तौ वा. D हले for हल. In C, this line forms a verse with the last line of the preceding verse as its first line.

2 A मुखपार्श्वावुभौ for मुख...तयोः. B स्नाप्यो for लेप्यौ, नवन्या च for नवनीतैः, च for वा. D पार्श्वं for पार्श्वौ, लेह्यं (लेप्यं ?) for लेप्यौ, नवनीतं घृतं च वा for नवनीतै...वा ।

Note: Bet. lines 1 and 2, D adds प्रयत्नेन वृषानेतान् कृष्यारम्भे विचारयेत् ।

3 A ०मुखी for मुखो, प्रदापयेत् for निवेदयेत्. B इन्द्राय for क्षीरेण. D ऊर्ध्वं पूर्वमुखो for उत्तराभिमुखो ।

Attributed by Raghunandana, in *Jyotistattva* (*Smṛti-tattva*, I, p. 687), to Devala with प्रदापयेत for निवेदयेत् ।

Note: Bet. 2 and 3, D adds भग्नशृङ्गं वृषं दुष्टं खुरभग्नं तथैव च अवशृङ्गं समुत्क्षिप्तं (?) त्यक्त्वा सर्वप्रयत्नतः ।

4 A घृतान्वितं for समन्वितं ।

Note: Bet. 3 and 4, D adds हलपूजां ततः कुर्याद्वृषौ माल्येन वेष्टयेत् and A reads हलप्रसारणं कार्यं नीरुग्भिर्वृषकर्षकैः । वसुधे हेमगर्भासि शेषस्योपरिशायिनी । तव पृष्ठे कृषिं कुर्यां गृहाणार्घ्यं धरित्रि मे ॥ ततोऽर्घ्यमपरं दद्याद्वासवाय महात्मने ।

6 A...भक्तया (?). C निवृष्टभूमिपृष्ठकरः for निविष्टो...भक्तः, जानुना for जानुनी. D omits the line.

7 Omitted by D.

निर्विघ्नां शस्यसम्पत्तिं कुरु देव नमोऽस्तु ते ॥१३८॥
ततो दद्याच्च नैवेद्यं घृतपूर्णं प्रदीपकम् ।
शस्यसम्पत्तयेऽवश्यं सघनाय मरुत्वते ॥१३९॥
वसुधे हेमगर्भासि शेषस्योपरिशायिनी ।
5 चराचरधृते देवि देहि मे वाञ्छितं फलम् ॥१४०॥
वृषो व्यर्थकटिर्वर्ज्यश्छिन्नलांगूलकर्णकः ।
सर्वशुक्लस्तथा वर्ज्यः कृषकैर्हलकर्मणि ॥१४१॥
छिन्नरेखा न कर्तव्या यथा प्राह पराशरः ।
एका तिस्रस्तथा पञ्च हलरेखाः प्रकीर्तिताः ॥१४२॥

1 Omitted by B and D.
Note: Before this line A and C read हलप्रसारणारम्भे (A हल-प्रसारणे कार्ये) मेघैर्द्रोणादिभिर्युतः.

2-3 Omitted by B, D.

3-4 Bet. these lines, C reads—शक्रः सुरपतिश्चैव वज्रहस्तो महाबलः । शत-यज्ञाधिपोदेवस्तस्मै इन्द्राय वैनमः ॥

4-5 Omitted by B, D.
Note: After line 8, C adds—उद्धृतासि वराहेण कृष्णेन शतबाहुना । तत्र पृष्ठे वसाम्येव गृहाणार्घ्यं धरित्री (त्रि ?) मे ॥

6 A महत् for व्यर्थ. Omitted by D.

7 Omitted by D. In place of V. 142, D reads—वर्जयेन्मारणाघातं छिन्नं लांगूलकर्णयोः । प्रहारं बहुवारं च वर्जयेद्धलकर्मणि ॥
Note: Bet. lines 2 and 3, B adds हलप्रसारणं कार्यं नौकृगभिर्वृषकृषकैः which line is read by A and C (ऋषि for वृष) in a different context (See footnote 6, p. 59, and note after footnote 4, p. 62).
Bet. lines 4 and 5, D adds अत ऊर्ध्वं न कर्तव्या महान् दोषो भवेत्तदा ।

एका जयकरी रेखा तृतीया चार्थसिद्धिदा ।
पञ्चसंख्या तु या रेखा बहुशस्यप्रदायिनी ॥१४३॥

हलं प्रवहमाणं तु कूर्ममुत्पाटयेद् यदि ।
गृहिणी म्रियते तस्य तथा चाग्निभयं भवेत् ॥१४४॥

फालोत्पाटे च भग्ने च देशत्यागो भवेद्ध्रुवम् ।
लांगलं भिद्यते वापि प्रभुस्तत्र विनश्यति ॥१४५॥

ईषाभङ्गो भवेद्वापि कृषकप्राणनाशकः ।
भ्रातृनाशो युगे भग्ने शौले च म्रियते सुतः ॥१४६॥

1 A या सुसिद्धिदा for चार्थ...दा. D चार्थकरी for जयकरी.

2 B पञ्चमाख्या for पञ्चसंख्या. D मुख्या पञ्च महारेखा for पञ्च...रेखा.

1-2 Attributed by Raghunandana, in *Jyotistattva* (*Smṛtitattva*, I, p. 687), to Devala, with चार्थदायिका for चार्थसिद्धिदा, पञ्चमी या भवेत् रेखा बहुशस्यफला हि सा for line 6.

3 B हलप्रवाहकाले (C ०प्रवाहमाने, D हले प्रवाहमाने) for हलं...माणं.

3-4 Practically the same verse, with हले प्रवाह्यमाने तु कूर्म उत्पद्यते यदि for line 7 and ततोऽग्नेश्च for तथा चाग्नि, is attributed by Raghunandana to Devala in the *Jyotistattva* (p. 687).

5 फालप्रगाढ (?) भङ्गे (D फाले संस्फुटिते) for फालोत्पाटे च. B भङ्गे for भग्ने.

6 A, B लांगूलो for लांगलं. B, C तस्य for तत्र, C पुत्र for प्रभु. D लांगूल (लं ?) भिद्यते यस्मिन् for लांगलं.. वापि. This line, with लाङ्गलं for लाङ्गलं and चापि for वापि, is attributed in the *Jyotistattva* (p. 687) to Devala.

7 A संशयो जीवनस्य च for कृषक...नाशकः. B ईश (C ईशा) for ईषा, कृषको जीवनाक्षमः (D कृषकोऽपि न जीवति) for कृषक...नाशकः. C ईशाभंगाबादापि (D ईशभग्ने युग्यभग्ने) for ईषाभंगो भवेद्वापि.

8 A समौ (?) for शौले, भङ्गे (also C) for भग्ने. B नृपः for सुतः. C समीने for शौले च. D भवेद्युग्मे सलिले for युगे...च.

योत्रच्छेदे तु रोगः स्यात् सस्यहानिश्च जायते ।
निपाते कर्षकस्यापि कष्टं स्याद्राजमन्दिरे ॥१४७॥
हलप्रवाहकाले तु गौरेकः प्रपतेद्यदि ।
ज्वरातिसाररोगेण मानुषो म्रियते ध्रुवम् ॥१४८॥
5 हले प्रवाहमाणे तु वृषो धावन् यदा व्रजेत् ।
कृषिभङ्गो भवेत्तस्य पीडा वापि शरीरजा ॥१४९॥
हलप्रवाहमात्रं तु गौरेको नर्दते यदा ।
नासालीढां प्रकुर्वीत तदा शस्यं चतुर्गुणम् ॥१५०॥

1 B योक्त्र for योत्र. C अभियोगः for तु रोगः. A प्र for च. D रोगि (गी ?) स्यान्निर्याणे हानिरेव च for रोगः…जायते.
This line, with व्यासङ्गः for रोगःस्यात्, is attributed to Devala by Raghunandana in *Jyotistattva*, p. 687.

2 A नृपाद्भीः कर्षके क्लिष्टे बन्धनं for निपाते…कष्टं स्यात्. C कर्षणे कर्तुर्बन्धनं for कर्षक…स्यात्. D reads the line thus—निपाते दर्पकरणे कष्टं वचनमेव च ।

3 A प्रवहमाणे (C प्रवाहमाणे) for हल…काले. A पतयेत् (?) for प्रपतेत्. D omits the line. This line, with हले प्रवाह्यमाने for हल…काले, is attributed to Devala in the *Jyotistattva* (p. 687).

4 Omitted by C, D. A रोगाभ्यां for रोगेण. B तथा for ध्रुवम्.

5 A, C हल for हले. B प्रवह for प्रवाह, यदि for यदा.

6 A, D शरीरतः for शरीरजा. B, D चापि for वापि. D तत्र for तस्य.

7 A प्रवहमानमात्रेतु (C प्रवाहमानमात्रेण) for हल…तु. B यदि for यदा. D reads the line thus—प्रवाहयुक्तमात्रस्तु गारेकः सरते यदि ।

8 A नासालीढानि कुरुते (B नासालीढं प्रकुर्वन्ति) for नासा…प्रकुर्वीत. In place of this line, D reads—तदा लक्ष्मीं विजानीयाद् भवेत सस्यं चतुर्गुणम् ।

हले प्रवाहमाणे तु शक्रन्मूत्रं भवेद् यदा ।
शस्यवृद्धिः शकृत्पाते मूत्रे वन्या प्रजायते ॥१५१॥
हलप्रसारणं येन न कृतं मृगकुम्भयोः ।
कुतस्तस्य कृषाणस्य फलाशा कृषिकर्मणि ॥१५२॥
हलप्रसारणं नैव कृत्वा यः कर्षणं चरेत् । 5
केवलं बलदर्पेण स करोति कृषिं वृथा ॥१५३॥

1 B प्रवह for प्रवाह, transposes भवेद् यदा. C हल for हले, मूत्रसमागमे (also D) for मूत्रं···यदा.

Note: Bet. lines 4 and 5, B reads—प्रवाहान्मुक्तमात्रं तु गौरेकः खनते यदि । अन्यस्य लेहनं कुर्यात् तदा शस्यं चतुर्गुणम् ॥

2 C वन्या मूत्रेण जायते for मूत्रे...जायते.

3 D नो for न, माघ for मृग. Before this line, C adds the following verses under the remark तथात्रान्यमतम् :—

हलपुण्याहकाले च वृषभो मूत्रमुत्सृजेत् । पुरीषमुत्सृजेद्वापि तदास्युः सर्वसम्पदः ॥ वृषभौ पातितौ जानुपतितौ हलकर्मणि । नानादुःखभयं तत्र कर्षकस्य न संशयः ॥ ईशाभंगे भयं दुःखं योत्रच्छेदे पलायनम् । शलौ राजभयं प्रोक्तं लाङ्गले धनहीनता ॥ फालभङ्गे महद्दुःखं युगभङ्गे तथैव च । रेखासूत्पादयेद् यस्तु कूर्ममर्कटवृश्चिकम् ॥ गृहिणीरोगसंयुक्ता सर्वोपद्रवमादिशेत् । हलप्रयुज्यमाने तु यदि क्षेत्रे चरन् वृषः ॥ एका गौर्म्रियते तत्र अथवा प्राणसंशयः । हले तु योजिते क्षेत्रे यत्र श्वासं करोति गौः ॥ तत्र स्याद्द्विगुणं सस्यमवश्यं मुनिभाषितम् ॥ अथव (वा ?) ल (न ?) र्दते तत्र दृष्ट्वा च वृषभान्तरम् । सस्यं चतुर्गुणं तत्र भवत्येव न संशयः ॥ क्रोडं लिहेद् यदा तत्र सस्यमक्षयमादिशेत् । मूत्रं तत्र प्रकुर्वाणो विविधां वृष्टिमादिशेत् ॥

4 C कृत (?) for कुत. D कृषिर्लभ्या for कृषाणस्य.

5 A चैव for नैव. C reads the line thus—हलप्रसारणं कृत्वा कर्षणं यः पुनश्चरेत्. D चैव कृत्वाः for नैव···यः.

6 A transposes कृषिं वृथा. C मृषा (D मुदा) for वृथा. D बलमर्थन for बलदर्पेण.

मृत् सुवर्णसमा माघे कुम्भे रजतसन्निभा ।
चैत्रे ताम्रसमा प्रोक्ता धान्यतुल्या तु माधवे ॥१५४॥
ज्यैष्ठे तु मृत्समा ज्ञेया आषाढे कर्दमान्विता ।
निष्फला कर्कटे चैव हलैरुत्पाटिता तु या ॥१५५॥

5 तथा च पराशरः—

हेमन्ते कृष्यते हेम वसन्ते ताम्ररूप्यकम् ।
धान्यं निदाघकाले तु दारिद्र्यं तु घनागमे ॥१५६॥

अथ बीजस्थापनविधिः—

माघे वा फाल्गुने मासि सर्वबीजानि संहरेत् ।
10 शोषयेदातपे सम्यक् नैवाधो विनिधापयेत् ॥१५७॥

1 A फाल्गुने रजतोपमा for कुम्भे...सन्निभा.

2 B ख्याता for प्रोक्ता, च for तु. D धातु for धान्य, राघवे (!) for माधवे.

3 B मृदेव विज्ञेया for तु...ज्ञेया, कर्दमाढ्या for कर्दमान्विता.
C प्रोक्ता for ज्ञेया. D मृत्तिका तुल्या चाषाढे for मृत्···आषाढे.

4 C ०पाटितो (ता ?) मही for उत्पाटिता तु या. D हलेनोत्पाटिता तथा for हलै···या.

5 C omits the entire line, and D omits तथा च.

6 A रूप्यके (B रौप्यकं) for रूप्यकम्. D reads the line thus—हेमन्ते तु कृषिर्हेम वसन्ते ताम्रमुच्यते.

7 A च for तु. C हिमागमे for घनागमे. D धन्या for धान्यं, जलदागमे for तु घनागमे.

8 A omits स्थापन. C बीजस्थापनं for बीज...विधिः. D reads बीजस्थापनं for this line.

9 A, D च for वा, वापि (also B) for मासि, संग्रहेत् for संहरेत्. B ०बीजस्य संग्रहः for ०बीजानि संहरेत्.

10 B नीहारे for नैवाधो, C अर्पयेत् for आतपे, विनिवारयेत् for विनिधापयेत्. D शोषयित्वातपेनैव for शोषयेत्...सम्यक्.

9-10 Appear to have been taken by Raghunandana, in *Jyotistattva*, p. 690, from the *Kṛtya-cintāmaṇi*, with वापि for मासि, संग्रहेत् for संहरेत् and शोषयेत्तापयेद् रौद्रे रात्रौ चोपनिधापयेत् for line 10.

बीजस्य पुटिकां कृत्वा विधान्यं तत्र शोधयेत् ।
बीजं विधान्यसंमिश्रं फलहानिकरं परम् ॥१५८॥

एकरूपं तु यद्बीजं फलं फलति निर्भरम् ।
एकरूपं प्रयत्नेन तस्माद्बीजं समाचरेत् ॥१५९॥

सुदृढं पुटकं कृत्वा तृणं छिन्द्यात् विनिर्गतम् । 5
अच्छिन्नतृणके ह्यस्मिन् कृषिः स्यात् तृणपूरिता ॥१६०॥

न वल्मीके न गोस्थाने न प्रसूतानिकेतने ।
न च बन्ध्यावति गेहे बीजस्थापनमाचरेत् ॥१६१॥

नोच्छिष्टं स्पर्शयेद्बीजं न च नारीं रजस्वलाम् ।
न बन्ध्या गर्भिणी चैव न च सद्यःप्रसूतिका ॥१६२॥ 10

1 B निधानं for विधान्यं. C पुटकान् for पुटिकां, बद्ध्वा for कृत्वा, शोष (ध ?) येत.
D बीजसंपुटिकां for बीजस्य पुटिकां.

2 A संश्लिष्टं (D संसर्गं) for संमिश्रं, मतं for परम. B निधाय for विधान्य.

3 C वर्णं for रूपं, असारो (?) पि फलप्रदम् (D निःसारोऽपि फलप्रदम्) for फलं...निर्भरम्.

4 A तथा for तस्मात्. B समाहरेत् for समाचरेत्. C वर्णं for रूपं.
D तु यत्नेन for प्रयत्नेन.

5 A तृणाच्छेदं विनिर्दिशेत् (C तृणं छित्त्वा विनिर्मि(?)तं) for तृणं...निर्गतम्.
B, C बद्ध्वा for कृत्वा.

6 A बीजे for ह्यस्मिन्. C अविच्छिन्ने तृणे तत्र for अच्छिन्न...ह्यस्मिन्, पीडिता for पूरिता. D अविच्छिन्नं यदा यत्र for अच्छिन्न...ह्यस्मिन्.

7 A omits it. D चोद्गर्ते लांगले सूतिकागृहे for गो···निकेतने.

8 Omitted by A. B, C ०वती for ०वति. D दुष्टान्विते for बन्ध्यावति.

9 A, B नोच्छिष्टः (B नोच्छिष्टं) संस्पृशेद्बीजं न च नारी रजस्वला.
D reads नोच्छिष्टस्पर्शनं बीजं नारो वापि रजस्वला.

10 B, A गुर्विणी for गर्भिणी, तथा for न च.

घृतं तैलं च तक्रं च प्रदीपं लवणं तथा ।
बीजोपरि भ्रमेणापि कृषको नैव कारयेत् ॥१६३॥

तथा च गार्ग्यः—

दीपाग्निधूमसंस्पृष्टं वृष्ट्या चोपहतं च यत् ।
वर्जनीयं सदा बीजं यद्गर्तेषु पिधापितम् ॥१६४॥
प्रोथितं मिश्रितं बीजं भ्रान्त्या न निर्वपेत् क्वचित् ।
विधान्यं गुडकोन्मिश्रं तद्बीजं बन्ध्यतां व्रजेत् ॥१६५॥
कृषाणसारकेदारवृषनीरदसंश्रयाः ।
सर्वे ते बन्ध्यतां यान्ति बीजे बन्ध्यत्वमागते ॥१६६॥

1 Omitted by A. C transposes तैलंच and तक्रंच.

2 Omitted by A. C स्थापयेत् for कारयेत्.

4 A तु for च. B धूप for धूम, संसृष्टं for संस्पृष्टं. C धूमाग्निदीप for दीपाग्निधूम. D श्रामध्योच्छिष्टनिन्दितं (?) for वृष्ट्या...यत्.

5 A तदा for सदा, मत्स्यबन्धनसंयुतं (C यद्दण्डनिपातितं) for यद्... पिधापितं. D बन्ध्योदकया निरीक्षितं for यद्...पिधापितम्.

4-5 Appear to have been taken by Raghunandana, in *Jyotistattva* (*Smṛti-tattva*, I, p.p. 690-691), from the *Kṛtya cintāmaṇi*, with दीपाग्निना च for दीपा...धूम, तथा for सदा, यथा स्यात् कीटसमन्वितम् (an obvious metrical irregularity) for यद्...पिधापितम्.

6 A चापि for बीजं, कदापि च न कारयेत् for भ्रान्त्या...क्वचित्. B बीजसंमिश्रं for मिश्रितं बीजं. C, D नो for न. D प्रोषितं (?) for प्रोथितं, मिश्रबीजं तु for मिश्रितं बीजं, निविशेत् for निर्वपेत्.

7 B निधानं गुण्डसंमिश्रं for विधान्यं गुडकोन्मिश्रं. D पुटकान्यस्तं for गुडकोन्मिश्रं,

8 A, D वृष्टिः for वृष. B लांगलकादयः for नीरदसंश्रयाः. C ईशान for कृषाण. D कृषाणः सारकेदारो for कृषाण...केदार, सन्ततिः for संश्रयाः.

9 A सर्वं च for सर्वे ते, याति for यान्ति. D यदि बीजं विनिन्दितं for बीजे...आगते.

तिलधान्ययवानां च विधिरेष प्रकीर्तितः।
बीजे यत्नमतः कुर्याद् बीजमूलाः फलश्रियः ॥१६७॥

अथ बीजवपनविधिः—

वैशाखे वपनं श्रेष्ठं ज्यैष्ठे तु मध्यमं स्मृतम्।
आषाढे चाधमं प्रोक्तं श्रावणे चाधमाधमम् ॥१६८॥ 5
रोपणार्थं तु बीजानां शुचौ वपनमुत्तमम्।
श्रावणे चाधमं प्रोक्तं भाद्रे चैवाधमाधमम् ॥१६९॥
उत्तरात्रयमूलेन्द्रमैत्रपैत्रेन्दुधातृषु।
हस्तायामथ रेवत्यां बीजवपनमुत्तमम् ॥१७०॥
विष्णुपूर्वाविशाखासु याम्यरौद्रानिलाहिषु। 10
बीजस्य वपनं कृत्वा बीजमाप्नोति मानवः ॥१७१॥

1 A तु for च. B यवादीनां for यवानां च. In place of this line, D reads बीजंधान्यं तथा चिन्त्यं यत्नेन परिशोधयेत्.

2 A प्रकुर्वीत for अतः कुर्यात्. B फलादयः for फलश्रियः.

4 A, D च रोहिणीरवौ (C मध्यममुच्यते) for तु...स्मृतम्.

5 B प्राहुः for प्रोक्तं.
N. B. Raghunandana, in the *Jyotistattva* (p. 689), attributes the following lines to Parāśara :—
वैशाखे वपनं श्रेष्ठं मध्यमं रोहिणीरवौ।
अतःपरस्मिन्नधमं न जातु श्रावणे शुभम् ॥

6 C रोपणं for वपनं.

7 D मध्यमं for चाधमं and मध्यमध्यमम् for चैवा...धमम्.
Note: Bet. 4 and 6, D reads हेममाषाम्बुसिक्तस्य बीजस्य वपनं शुचिः। इन्द्रं च मनसा ध्यात्वा प्रशस्तं वपनं चरेत्। रोपणार्थं तु बीजानां शुचिर्भूत्वा समाहितः॥ Bet. 5 and 6, A adds विधानं सर्वं बीजानां शुचौ रोपणमुत्तमम्.

8 C ॰मूलेन्द्रा for ॰मूलेन्द्र. D पुष्येन्दु विष्णुषु for पैत्रेन्दुधातृषु.

9 D बीजस्य वपनं स्मृतम् for बीजवपनमुत्तमम्.

10 A रौद्रोरगेषु च for रौद्रानिलाहिषु. B यम for याम्य. D पूर्वाश्लेषा for विष्णुपूर्वा, यमचित्राशिवाग्निषु for याम्य···हिषु.

11 A, B प्राप्नोति for आप्नोति. C वानवा for मानवः. D बीजोत्पत्तिं न विन्दति for बीज...मानवः.

वपने रोपणे चैव वारयुग्मं विवर्जयेत् ।
मूषिकाणां भयं भौमे मन्दे शलभकीटयोः ॥१७२॥
न वापयेत्तिथौ रिक्ते क्षीणे सोमे विशेषतः ।
एवं सम्यक् प्रयुञ्जानः शस्यवृद्धिमवाप्नुयात् ॥१७३॥
5 ज्यैष्ठान्ते त्रिदिनं सार्द्धमाषाढादौ तथैव च ।
वपनं सर्वशस्यानां फलार्थी कृषकस्त्यजेत् ॥१७४॥
वृषान्ते मिथुनादौ च त्रीण्यहानि रजस्वला ।
बीजं न वापयेत्तत्र जनः पापाद् विनश्यति ॥१७५॥

तथा च—

10 मृगशिरसि निवृत्ते रौद्रपादेऽम्बुवाची
भवति ऋतुमती क्ष्मा वर्जयेत्त्रीण्यहानि ।
यदि वपति कृषाणः क्षेत्रमासाद्य बीजं
न भवति फलभागी दारुणश्चात्र कालः ॥१७६॥

2 A शनौ (B नन्दे) for मन्दे. D नानारोग for मूषिकाणां.

3 A कारयेत् for वापयेत्. D चन्द्रे for सोमे.

4 A शस्यं (?) for सम्यक्.

5 A. C द्वि for त्रि. D omits the the line.
Note : Bet. 4 and 5, B reads तथा च.

6 Omitted by D. In place of this line, C reads—बीजस्य रोपणं कार्यमन्यत्र लभ्यते जलम् ।

7 Omitted by C, D
Note :, Bet. 6 and 7, B reads तथा च वराहः.

8 A reads the line thus—बीजवापो न कर्तव्यो जातं बीजं विनश्यति । Both C and D omit the line.

9 To this D adds गर्गः.

11 B भास्करे for वर्जयेत्. D ऋतुमती खलु पृथ्वी.

13 A शस्यचाण्डालपाकः (D सस्य चाण्डालतुल्यं) for दारुण...कालः
B लाभो for भागी. C चैव for चात्र.

हिमवारिनिषिक्तस्य बीजस्य तन्मनाः शुचिः ।
इन्द्रं चित्ते समाधाय स्वयं मुष्टित्रयं वपेत् ॥ १७७॥
कृत्वा धान्यस्य पुण्याहं कृषको हृष्टमानसः ।
प्राङ्मुखः कलसं धृत्वा पठेन्मन्त्रमनुत्तमम् ॥१७८॥
वसुन्धरे महाभागे बहुशस्यफलप्रदे । 5
देवराज्ञि नमोऽस्तु ते शुभगे शस्यकारिणि ॥१७९॥
रोहन्तु सर्वशस्यानि काले देवः प्रवर्षतु ।
सुस्था भवन्तु कृषका धनधान्यसमृद्धिभिः ॥१८०॥

1 A हेम for हिम. B reads the line thus—हिमेन वारिणा सिक्तं बीजं शान्तमनाः शुचिः. D reads it with variations at a different place (See footnote 7 under v. 169)

2 D वपनं तु समाचरेत् for स्वयं…वपेत्.

1-2 Appear to have been attributed by Raghunandana, in *Jyotistattva* (*Smṛti-tattva*, I. p. 688), to Devala with विलिप्तस्य for निषिक्तस्य, बीजस्योन्नयतः for बीजं तन्मनाः

3 B, C कृषका हृष्टमानसाः for कृषको…मानसः. C कृषका वपेच्च (?) for पुण्याहं कृषका. D reads the line thus—ततः क्षेत्रं समासाद्य कृषकाभिष्ट (॰हृष्ट ?) मानसः ।

4 B, C ॰मुखाः for ॰मुखः. B पठेयुर्मन्त्रमुत्तमम् for पठेन्मन्त्रमनुत्तमम्. C कृत्वा (D स्थाप्य) for धृत्वा. D पठित्वा मन्त्रमुत्तमम् for पठे…मम्.

5 A ओं वसुधे शिवदे भद्रे (B वसुधे हेमगर्भासि) for वसु…भागे. D शिवे मातः for महाभागे.

4-5 Attributed by Raghunandana, in the above work, p. 688, to Devala, with गृह्य for धृत्वा, इमं मन्त्रमुदीरयेत् for पठे…मम् and त्वं वै वसुन्धरे सीते बहुपुष्पफलप्रदे for line 5.

6 B reads—वसुपूज्ये नमस्तुभ्यं वसुपूर्णास्तु मे कृषिः. C तुभ्यं for अस्तुते D देवाराध्य (ध्ये ?) for देवराज्ञि, तेऽस्तु for अस्तु ते, शुभदे for शुभगे.

7 In place of this line, B reads—रोपयिष्यामि धान्यानां वृत्तबीजानि प्रावृषि. D reads the line thus—रोपिणी (?) सर्वसस्यानां कालोदरः प्रसीदतु. This line is attributed to Devala in the *Jyotistattva*, p. 688.

8 D समन्विताः for समृद्धिभिः.

कृत्वा तु वपनं क्षेत्रे कृषकान् घृतपायसैः ।
भोजयित्वा सुभोज्येन निर्विघ्ना जायते कृषिः ॥१८१॥

अथ मयिकादानम्—

बीजस्य वपनं कृत्वा मयिकां तत्र दापयेत् ।
5 तदभावेन बीजानां समजन्म न जायते ॥१८२॥

अथ रोपणविधिः—

वपनं रोपणं चैव बीजं स्यादुभयात्मकम् ।
वपनं रोगनिर्मुक्तं रोपणं सगदं सदा ॥१८३॥
न वृक्षरूपं धान्यानां बीजाकर्षणमाचरेत् ।
10 न फलन्ति दृढाः सर्वे बीजाः केदारसंस्थिताः ॥१८४॥

1 A रोपणं for वपनं. B इति प्रणम्य वसुधां for कृत्वा...क्षेत्रे. D संयताः क्षीरभोजनम् for कृषकान्...पायसैः.
Note: Bet. 2 and 3, B adds—वासवो नित्यवर्षी स्यान्नित्यवर्षास्तु तोयदाः । शस्यसम्पत्तयः सर्वाः सफलाः सन्तु नीरुजः ॥

2 B गृही भूरि निर्विघ्नां कुरुते कृषिम् for सुभोज्येन...कृषिः. C यदा देवि for सुभोज्येन. D तस्मादव्दमुखी च स्यात् for भोजयित्वा सुभोज्येन.

3 B, D मदिका for मयिका.
Note: Bet 4 and 5, C adds—रक्तबीजं वपेत् क्षेत्रे सूर्ये भौमेऽथ भूपतौ । चन्द्रे शुक्रे शुक्लधान्यं पीतं सौम्ये गुरावपि ॥ कृष्णधान्यस्य यद्बीजं वपेत्तच्च शनौ नृपे । एतद् व्यस्तं न कर्तव्यं फलहानिफलादिह ॥

4 B, D मदिकां for मयिकां. C, D धान्यस्य for बीजस्य.

5 B विनामदिप्रदानेन for तदभावने बीजानां. C शस्य for सम.
D omits the line.

6 Omitted by A. B inserts धान्य bet. अथ and रोपण.
C विधानम् for विधिः.

8 A दोष (B, C गद) for रोग. B विदुः (D स्मृतम्) for सदा.

9 B रूप for रूपं. C बीजरोपणं for बीजाकर्षणं. D नो for न, बीज for बीजा.

10 B drops सर्वे, and inserts वृक्षाः bet. बीजाः and केदार. C च सत्कार-हीनाः केदारभूमयः for दृढाः...संस्थिताः. D reads the line thus—फलेच्छकता (?) लब्धं केदारे बीजसंस्थितम्.

हस्तान्तरं कर्कटे च सिंहे हस्तार्द्धमेव च ।
रोपणं सर्वशस्यानां कन्यायां चतुरङ्गुलम् ॥१८५॥

अथ धान्यकट्टनविधिः—

आषाढे श्रावणे मासि धान्यमाकट्टयेद्बुधः ।
अनाकट्टं तु यद्धान्यं यथा बीजं तथैव हि ॥१८६॥ 5
कर्कटे कट्टयेद्धान्यमवृष्टौ कृषितत्परः ।
भाद्रे चार्द्धफलप्राप्तिः फलाशा नैव चाश्विने ॥१८७॥
न निम्नभूमौ धान्यस्य कुर्यात् कट्टनरोपणे ।
न च सारप्रदानं तु तृणमात्रं तु शोधयेत् ॥१८८॥

1 A तस्यार्द्धं for हस्तार्द्धं. D हस्तात् त्रयं for हस्तान्तरं, च धनुभनयोः (?) for हस्तार्द्धं...च.

2 B धान्यानां for शस्यानां. D च महत्फलं for चतुरङ्गुलम्.

3 B धान्यकट्टनम् (C धान्यकचवालवपनम्) for धान्य···विधिः. D reads the line as—अथ धान्याकारः ।

4 A प्रधानं कट्टनं स्मृतं for धान्य···बुधः. B चैव (D वापि) for मासि. C कट्वा वपेद्बुधः for आकट्टयेद्बुधः. D आवर्तयेद् for आकट्टयेद् ।

5 A, B अनाकृष्टं (D अनाकारि) for अनाकट्टं. A जाति for बीजं, च (also D) for हि.

6 B, C भाद्रे च for कर्कटे. C कट्टापयेत् for च कट्टयेत्. D omits the line.

7 A फलशून्यमथाश्विने for फलाशा···चाश्विने. C कार्तिके for आश्विने, D फलं प्रोक्तं for फलप्राप्तिः, कन्यके for चाश्विने. Before this line, D reads—भाद्रे चावर्तितं धान्यं संपूर्णं फलवद्भवेत् । आश्विने कार्तिके चैव तृणाद्यं फलवर्जितम् ॥

8 B विघ्न (C अरिन्द ?) for निम्न. B धान्यानां for धान्यस्य. D omits the line.

9 C च for first तु, हि for last तु. D omits the line, and reads instead वन्ध्यं फलं विजानीयाद्धान्यं चेत्तत्र रोपितं ।

अथ धान्यनिस्तृणीकरणम्—

निष्पन्नमपि यद्धान्यं न कृतं तृणवर्जितम्।
न सम्यक् फलमाप्नोति तृणक्षीणा कृषिर्भवेत् ॥१८९॥
कुलीरभाद्रयोर्मध्ये यद्धान्यं निस्तृणं भवेत्।
तृणैरपि तु संपूर्णं तद्धान्यं द्विगुणं भवेत् ॥१९०॥
द्विवारं आश्विने मासि कृत्वा धान्यं तु निस्तृणम्।
अथ पाकविहीनं हि धान्यं फलति माषवत् ॥१९१॥
तस्मात् सर्वप्रयत्नेन निस्तृणां कारयेत् कृषिम्।
निस्तृणा हि कृषाणानां कृषिः कामदुघा भवेत् ॥१९२॥

1 C drops धान्य. D वितृणी for निस्तृणी.

2 B अकृत्वा (C कुर्यात्) for न कृतं.

3 In place of this line, A, D read कुलीरभाद्रयोर्मध्ये तद्धान्यं निष्फलं (C निस्तृणं) भवेत्.

5 A omits the line. C च for तु.

Note : A reads line 8 in place of l. 6, and reads l. 6 after the line द्विवारं भाद्राश्विनयोः कुर्याद् धान्यं तु निस्तृणं inserted bet. कुलीर etc. and निष्पन्नं etc.

6 C धान्यस्य for धान्यं तु, A भाद्राश्विनयोः for आश्विने मासि.

7 C फलं for धान्यं, माम for माष.

7-9 Omitted by A.

Note : For the verses from 189-192, D reads the following verses :—विपर्ययं स्यात् तद्धान्यं यदि तृणविवर्द्धितम्। कुलीरभाद्रयोर्मध्ये तस्मात्तृणानि शोधयेत्॥ तृणैरपि च संपूर्णं यद्धान्यं वितृणीकृतम्। संपूर्णं फलवत्सस्यं कृषाणाः फलभागिनः ॥ कुलीरभाद्रयोर्मध्ये तस्मात् सर्वं सुनिश्चितम्। यत्नतो बोधयित्वा तु धान्यं कुर्यान्निरामयम् ॥ न च सारप्रदानं तु तृणमालं तु शोधयेत्। श्रावणे यत्नतः कुर्यान्नचोत्सिंहे समाचरेत्॥ तृणौघैः परिपूर्णं चेत् कृषिः फलवती कथम्। तस्मात्सर्वप्रयत्नेन वितृणां कारयेत् कृषिम् ॥ निस्तृणाहिकृषाणेन कृषिः कामदुघा भवेत्। धनधान्यसमायुक्ताः कृषाणाः फलभागिनः ॥

अथ भाद्रजलमोक्षणम्—

नैरुज्यार्थं हि धान्यानां जलं भाद्रे विमोचयेत् ।
मूलमात्रार्पितं तत्र कारयेज्जलरक्षणम् ॥१९३॥
भाद्रे च जलसंपूर्णं धान्यं विविधबाधकैः ।
प्रपीडितं कृषाणानां न दत्ते फलमुत्तमम् ॥१९४॥ 5

अथ धान्यव्याधिखण्डनमन्त्रः—

ओँ सिद्धिः श्रीगुरुपादेभ्यो नमः । स्वस्ति हिमगिरिशिखरशङ्खकुन्देन्दुधवलशिलातटात् नन्दनवनसमायतनात् परमेश्वरपरमभट्टारकमहाराजाधिराजश्रीमद्रामपादा विजयिनः समुद्रतटे अनेकशतसहस्रवानरगणमध्ये खरनखरचरणोर्द्ध्वलांगूलं पवनसुतं वातवेगं परचक्रप्रमथनं श्रीमद्धनूमन्तमाज्ञापयन्ति कुशलमन्यस्य— 10

अमुकगोत्रस्य श्रीअमुकस्य क्षेत्रखण्डमध्ये वाता भाम्भा भान्ती···(?) शाङ्खीगान्धीपाण्डरमुण्डीधूलीशृङ्गारीकुमारीमडकादयः । अजाचटकशुकशूकरमृगमहिषवराहपतङ्गादयश्च सर्वे शस्योपघातिनो यदि त्वदीयवचनेन तत् क्षेत्रं न त्यजन्ति तदा तान् वज्रलांगूलेन ताडयिष्यसीति ओँ आं घां घीं घूं घः * 15

1 B, D अथ भाद्रे जलमोचनम्.

2 A, C तु for हि. D निरुजार्थं for नैरुज्यार्थं.

3 B मूलमात्रं तु संस्थाप्य for मूल...तत्र, मोचणं for रक्षणम्. D ०म.प्यायितं (?) for मात्रार्पितं. C omits the line.

4 Omitted by C. D चेत् for च.

5 B धत्ते for दत्ते. D पूरितं, कृषाणो हि नादत्ते for कृषाणानां···दत्ते.

6 C अथ धान्यखण्डनार्थं मन्त्रः. D अथ धान्यादिबाधकाखण्डनार्थं मन्त्रः.

* The incantation is substantially the same in all the versions with minor variations.

After line 15, B adds इमं मन्त्रं विल्वकण्टकेन केतकीदले लिखित्वा मुक्तकेशोमादित्यवारे क्षेत्रस्यैशान्यां शस्यमध्ये मञ्जरीषु बन्धयेत् । मतान्तरे धान्यव्याधिखण्डनमन्त्रः । (In view of the fact that the *mantra* has no practical interest or importance, and it can be read in print, it is not reproduced here). For another version of this incantation, see *Jyotistattva*, p. p. 689-690.

लिखित्वालक्तकेनापि मन्त्रं शस्येषु बन्धयेत्।
न व्याधिकीटहिंस्राणां भयं तत्र भवेत् क्वचित् ॥१९५॥

अथ जलरक्षणम्—

आश्विने कार्तिके चैव धान्यस्य जलरक्षणम्।
न कृतं येन मूर्खेन तस्य का शस्यवासना ॥१९६॥
यथा कुलार्थी कुरुते कुलस्त्रीपरिरक्षणम्।
तथा संरक्षयेद् वारि शरत्काले समागते ॥१९७॥
अथ कार्तिकसंक्रान्त्यां क्षेत्रे च रोपयेन्नलम्।
केदारेशानकोणे च सपत्रं कृषकः शुचिः ॥१९८॥

1 A appears to have omitted the line. B ०नैतन्मन्त्रं for ०नापिमन्त्रं. D reads the line as एतन्मन्त्रं लिखित्वा तु सस्यमध्ये तु बन्धयेत्.

2 A reads thus तदा व्याधिकीटखगानां भयं न भवेत् क्वचित।

1-2 These lines are said to be taken, in the *Jyotistattva* (p. 689), from the *Devī-purāṇa* as quoted in the *Dāna-ratnākara.*

3 Before this line, C adds—स्वस्ति किष्किन्धावासात् प्रकटितपटुपराक्रमा॰ क्रान्तार्वन (?) चय चकितभयकृतत्रिभुवनपरमेश्वरभट्टारकराजाधिराजश्रीमद्धनूमत् पादा विजयिनः कृमिकीटपतङ्गमूषिकवाताभ्भाम्भी पाण्डुरमुण्डी दधितंकादीन् सर्वान् शस्यघातकान् समादिशन्ति—अमुकगोत्रस्य श्रीअमुकस्य क्षेत्रे दह दह पच पच मथ मथ हूँ स्वाहा कद्यान्तर (?) गर्जति वायुपुत्र इति।

4 C मासि for चैव.

5 Omitted by A. D नो for न, धान्य for शस्य.

6 C कुलस्त्री for कुलार्थी, कुलस्य for कुलस्त्री. D omits the line and reads instead—महातापेन शुष्के तु जले धान्यक्षतिः कुतः.

7 A तद्वत् (C तथापि, D तस्मात) for तथा. C drops सं. A, D समागमे for ०गते. C…(?) हिमागमे for शरत्…समागते.

8 A rather illegible. B reads—घटप्रवेशसंक्रान्त्यां रोपयेत् तु नलं तथा। D आनले (?) रोपयं ततः.

9 B केदारेशान for केदारेशान. D कोणेषु for कोणे च, सुस्नातः for सपत्रं.

*Note: Bet. 8 and 9, D adds—नानौषधिसमायुक्तं शोधराजौ समाचरेत.

ततो गन्धैश्च माल्यैश्च धूपैश्च सुमनोहरैः ।
पूजयित्वा नलं तत्र पूजयेद्धान्यवृक्षकान् ॥१९९॥
दधि भक्तं च नैवेद्यं पायसं च विशेषतः ।
ततो दद्यात् प्रयत्नेन तालास्थिशस्यमेव च ॥२००॥

तदर्थमन्त्रः— 5

बालकास्तरुणा वृद्धा ये चान्ये धान्यवृक्षकाः ।
ज्येष्ठा वापि कनिष्ठा वा सगदा निर्गदाश्च ये ॥२०१॥
आज्ञया हि सुषेणस्य राघवस्य पृथोरपि ।
ताडिता नलदण्डेन सर्वे स्युः समपुष्पिताः ॥२०२॥

1 B reads—गन्धैः पुष्पैश्च धूपैश्च शुक्लवस्त्रैर्विशेषतः. C दीपैश्च धूपैः पुष्पोचयोत्तमैः for माल्यैश्च...मनोहरैः. D reads—ततो गन्धैः सुमाल्यैश्च शुक्लपुष्पै (पुष्पैः ?) शुभा (?) न्वतेः ।

2 A reads—प्रोपयित्वा बलिं (?) क्षेत्रे पूजयेद्धान्यवृक्षकान्. C omits the line. D बलिं for नलं.

3 C भक्तैश्च नैवेद्यैः पायसैः for भक्तं च नैवेद्यं पायसं. D reads—दधिभक्तिक नैवेद्यैर्घृतपायसपिष्टकैः.

4 B तालाष्टी for तालास्थि.
D तालसासं फलानि च for तालास्थि...च.

5 Omitted by A, D.
C तदर्थमन्त्रपाठः ।

6 B सन्ति ये for ये चान्ये. C reads the line thus—वालिशास्तरुणा वृद्धा ये चान्ये धान्यभूरुहाः.

7 B ज्येष्ठाश्चापि for ज्येष्ठा वापि. C, D वाथ for वापि. D निर्गमाः संगताश्च for सगदा निर्गदाश्च.

8 B, D भीमसेनस्य for हि सुषेणस्य, रामस्य च (also C) for राघवस्य. D वेनस्य च for राघवस्य.

9 A portion bet. ताडिता and सर्वे corrupt.
D reads—तारिता (?) आनलीदण्डेन सर्वे स्युः समपुष्टकाः ।

समपुष्पत्वमासाद्य शीघ्रं फलन्तु निर्भरम् ।
सुस्था भवन्तु कृषका धनधान्यसमन्विताः ॥२०३॥
प्रोपयित्वा नलं क्षेत्रे मन्त्रेणानेन च क्रमात् ।
धान्यवृद्धिं परां प्राप्य नन्दन्ति कृषका जनाः ॥२०४॥
5 नलं तु घटसंक्रान्त्यां क्षेत्रे नारोपयन्ति ये ।
असमा वन्ध्यपुष्पाश्च तेषां स्यु र्धान्यजातयः ॥२०५॥

अथ मार्गे मुष्टिग्रहणम्—

ततो मार्गे तु संप्राप्ते केदारे शुभवासरे ।
धान्यस्य लवनं कुर्यात् सार्द्धं मुष्टिद्वयं शुचिः ॥२०६॥

1 A समपुष्पं समासाद्य for सम···मासाद्य, फलथ for फलन्तु. B फलन्त्वाशु च for शीघ्रं फलन्तु. C निर्भराः for निर्भरं. D भवन्तु for फलन्तु.

2 C समृद्धिभिः for समन्विताः.

3 A नलिं (बलिं ?) for नलं. B, D रोपयित्वा for प्रोपयित्वा. C कर्षकाः for च क्रमात्. D नणिं (नलिं ?) for नलं, मन्त्रैरेभिस्तु संक्रमे for मन्त्रेणानेन...क्रमात.

4 A धान्यवृद्धिकरीं पूजां प्रकल्प्य नन्दते कृषका जनाः.
C कृषकोत्तमाः for कृषका जनाः. D नन्दन्तु कृषकोत्तमाः for नन्दन्ति...जनाः.

5 A अनलिं (?) (C अनलं) for नलं तु. D reads—आननी (?) घटं च संक्रान्त्यां क्षेत्रे चारोप्य मानवाः.

6 B विषमा for असमा. C असमासम for असमाबन्ध्य. D reads—कृषकः फलमाप्नोति यथेष्टं नात्र संशयः.

7 D reads—अथ मार्गशीर्षे धान्यमुष्टिग्रहणम्. Before this line, C adds—अथ लक्ष्मीर्दोहददानमन्यमतम्—कार्तिकाश्विनयोर्मध्ये संक्रान्त्यां च निशागमे। क्षेत्रं गत्वा महालक्ष्मीः पूजितव्या प्रयत्नतः॥ अन्नैर्बहुविधैश्चापि पिष्टकैः फलमूलकैः। गन्धैर्दीपैस्तथा धूपैर्नैवेद्यैर्विविधैरपि॥ लक्ष्मीं संपूज्य यत्नेन गन्धपुष्पादिभिर्नरः। लक्ष्मि देवि महाभागे पद्मनाभपदादिह। समागच्छ गृहं मेऽद्य धनधान्यसमन्विता॥ इत्यावाह्य पूजयित्वा यथाविधि नैवेद्यं दत्वा अघोरक्षेत्रपालय (पालाय ?) दग्धमीनसहितं भक्तं दत्वा प्रणमेत्—
लक्ष्मि त्वं सर्वभूतानां यथा वससि नित्यशः। स्थिरा भव तदा देवि मम जन्मनि जन्मनि॥ ततो दण्डहस्तो भ्रमन् क्षेत्रं देवीं पुनर्गतः प्रोपयित्वा नलं क्षेत्रं मन्त्रमेतमुदीरयेत्। बालिशा इत्यादि। ततो भीमं पिष्टमयं क्षेत्रे संस्थाप्य पिष्टमयीं लक्ष्मीं गृहीत्वा क्षेत्रतो गृहं नयेत्। लक्ष्मीं स्तम्भमूले आवाह्य पूजयेत्।

8 C मार्गं for मार्गे.

गन्धैः पुष्पैश्च नैवेद्यैर्धूपैश्च धान्यवृक्षकान् ।
पूजयित्वा यथान्यायमीशाने लवनं चरेत् ॥२०७॥
ततस्तन्मस्तके कृत्वा सम्मुखं शीर्षकान्वितम् ।
स्पृष्ट्वा न किमपि क्वापि व्रजेन्मौनेन मन्दिरम् ॥२०८॥
सप्तपद्यां ततः पादं दत्त्वा मुख्यनिकेतने । 5
प्रविश्य स्थापयेत्तत्र पूर्वभागे सुपूजितम् ॥२०९॥
न मुष्टिग्रहणं कुर्यात् कदाचिद् घटपौषयोः ।
श्रेष्ठो मुष्टिग्रहो मार्गे धनधान्यफलप्रदः ॥२१०॥
सार्द्धं मुष्टिद्वयं मार्गे योऽच्छित्त्वा लवनं चरेत् ।
पदे पदे विफलता तस्य धान्यं कुतो गृहे ॥२११॥ 10
रौद्रे माघे तथा सौम्ये पुष्ये हस्तानिलोत्तरे ।
धान्यच्छेदं प्रशंसन्ति मूले श्रवणवासरे ॥२१२॥

1 B, C transpose नैवेद्यैः and धूपैश्च.

2 A—the portion following ईशाने is corrupt.

3 C धृत्वा सम्मुखे for कृत्वा सम्मुखं.

4 B न स्पृष्टा कमपि for स्पृष्ट्वा...क्वापि.

6 A, B तत्तु for तत्र.
B पुष्पगन्धादिपूजितम् for पूर्व...सुपूजितम्.

7 C कार्यं for कुर्यात्. Attributed by Raghunandana to Parāśara in *Jyotistattva* (*Smṛti-tattva*, vol I, p. 690).

9 A न च्छेदं समाचरेत् for अच्छित्त्वा···चरेत्.
B सार्द्धं for सार्द्ध.
C अकृत्वा for अच्छित्वा.

10 C ते विफलास्तेषां for विफलता तस्य.

11 A अनले for माघे, चित्रे for सौम्ये, हस्ते च निशाकरे for हस्तानिलोत्तरे.
C पुष्या for पुष्ये.

12 B मूलगश्रवणयोरपि for मूले...वासरे C छिदिं प्रकुर्वन्ति for छेदं प्रशंसन्ति, मूल for मूले.

व्यतीपाते च भाद्रे च रिक्तायां वैधृतौ तथा।
भौमार्किबुधवारेषु मुष्टिसंग्रहणं त्यजेत् ॥२१३॥

अथ मार्गे मेधिरोपणम्—

कृत्वा तु खननं मार्गे समं गोमयलेपितम्।
5 आरोपणीयो यत्नेन तत्र मेधिः शुभेऽहनि ॥२१४॥
स्त्रीनाम्ना कर्षकैः कार्यो मेधिर्वृश्चिकभास्करे।
मेधेर्गुणेन कृषकः शस्यवृद्धिमवाप्नुयात् ॥२१५॥

1 A तु विष्टौ च for च भाद्रे च.
B भद्रायां for भाद्रे च.

2 A reads—भौमार्कार्के बुधाहे च न मुष्टिग्रहणं चरेत्.

Note: Under the heading of मुष्टिग्रहणम् (See above), D reads the following verses instead of verses 208-213:—मूलेन्द्रचित्रा-हस्ताश्वस्वातिपुष्योत्तरेन्दुषु (?)। शस्तेन्दु (?) योगकरणे तिथौ रिक्ता विवर्जिते॥ शुक्रे गुरौ बुधे चन्द्रे कुजार्कवारवर्जिते। स्नातः शुचिः सुवेशश्च धान्यच्छेदं समाचरेत्॥

3 A अथ मार्गमेध्यारोपणम्.
D drops मार्गे.

4 A खनकं (?) (B खलकं) for खननं, सगोमयविलेपनं for समं···लेपितम्.
D सुसंस्कृतं for तु खननं.

5 A ततो for तत्र.
B रोपणीया प्रयत्नेन for आरोपणीयो यत्नेन.
D स्नानं कुर्यात् प्रयत्नेन for the same portion, शुभान्वितः for शुभेऽहनि.

6 A नाम (C नाम्नी) for नाम्ना. B कृषकैः for कर्षकैः.
B, C कार्या for कार्यो.
D-the portion following मेधिः is illegible.

7 A सर्वसिद्धि for शस्यवृद्धि. C कृषकाः and अवाप्नुयुः for कृषकः and अवाप्नुयात् respectively. D मेधी for मेधेः.

न्यग्रोधः सप्तपर्णश्च गम्भारी शाल्मली तथा ।
औदुम्बरी विशेषेण अन्या वा क्षीरवाहिनी ॥२१६॥
वटादीनामभावे तु कार्या स्रोनामधारिका ।
वैजयन्तीसमायुक्तो निम्बसर्षपरक्षितः ॥२१७॥
धान्यकेशरसंयुक्तस्तृणकर्कटकान्वितः । 5
अर्चितो गन्धपुष्पाभ्यां मेधिः शस्यसुखप्रदः ॥२१८॥
पौषे मेधिर्नचारोप्यः क्रूराहे श्रवणे तथा ।
शस्यवृद्धिकरो मार्गे पौषे शस्यक्षयप्रदः ॥२१९॥

1 B, C वा for च. B शाल्मलिः for शाल्मली.
D पर्णानि for पर्णश्च.

2 A, B औदुम्बरो. B अन्यो वा क्षीरवांस्तरुः for अन्या...वाहिनी. D reads
औदुम्बरस्य यत्नेन नान्या वा क्षीरवाहिनी.

1-2 This verse, said to have been taken from the *Kṛtya-cintāmaṇi*, occurs in Raghunandana's *Jyotistattva* (*Smṛti-tattva*, I. p. 690) with वटश्च for न्यग्रोधः and औडुम्बरी तथा धात्री या चान्या क्षीरधारिणी for line 2.

3 A न for तु, कार्यः for कार्या, धारकः for धारिका. Omitted by D.

4 B युता मेधि for समायुक्तो (C युक्ता), रक्षिता (also C) for रक्षितः.
Omitted by D.

5 B, C संयुक्ता for संयुक्त.
B, C मर्कटक for कर्कटक.
B, C अन्विता for अन्वितः.

6 B, C अर्चिता for अर्चितो, प्रदा for प्रदः.
C पुष्पाद्यैः for पुष्पाभ्यां.

7 B चारोप्या for चारोप्यः.

8 B ०करी for ०करो, क्षयंकरी for क्षयप्रदः.
C omits the line.

कपित्थबिल्ववंशानां तृणराजस्य चैव हि ।
मेधिः कार्यो नरैनैव यदीच्छेदात्मनः शुभम् ॥२२०॥

अथ पौषे पुष्ययात्राकथनम्—

अखण्डिते ततो धान्ये पौषे मासि शुभे दिने ।
5 पुष्ययात्रां जनाः कुर्युरन्योन्यं क्षेत्रसन्निधौ ॥२२१॥
परमान्नं च तत्रैव व्यञ्जनैर्मत्स्यमांसकैः ।
निरामिषैस्तथा दिव्यैः सहिङ्गुमरीचान्वितैः ॥२२२॥

1 B तृणराज्ञां तथैव for तृण...हि. C omits the line.

2 A सुखं for शुभं. B, C कार्या for कार्यो. D नरैर्नापि यदीच्छेच्छु-भमात्मनः.

Note: Instead of verses 217-220 (a), D reads—तेषां पत्रं फलं वापि वर्द्धयेन्मेधिशेखरे ॥ मेधिका यः (मेधिः कार्यः ?) शुभे लग्ने क्रूराहे श्रवणेन तु ॥ सस्यवृद्धिकरो मार्गे पौषे सस्यक्षयस्तथा । बयित (?) बिल्वपत्रानां तृणराज्ञां तु नैव च ॥ After line 2, D adds सूर्यवंश...(?) तरुर्यक्षवृक्षप्रसूतः पृथ्वीपु...(?) तरुश्चन्द्रजे बिल्ववृक्षः ॥ जीवे...(?) कपित्थो (?) सुरगुरुदिवसे शाल्मली· सप्तपर्णी । सौरेश्चैवंविधा स्युः सकलसुयुता मेधयः सप्त पुण्याः ॥ After the same line, C adds—मूला ज्येष्ठानुराधा च पुष्यापुनर्वसूमघा । अश्विन्युत्तरपूषा च बुधजीवसितेषु च । स्थिरे लग्नेऽमृताख्ये च मेधेः संप्रोपणे वराः ॥ पौषे च पुष्यश्रवणे क्रूरग्रहदिने जया । रिक्तायां कर्कटयोगे मेधिं न रोपयेद् बुधः ॥ कपित्थबिल्ववंशानां तृणारां (?) तथैभसाम् । कार्या नैव शरैर्मेधि य(र्य ?)दि(दी ?)च्छेदात्मनः शुभम् ॥

3 A drops कथनम्.

4 C अथारुते (?) for अखण्डिते. D reads—अखण्डित...(?) धान्ये पौषे सुष्ठु शुभे दिने.

6 D पक्वा (C पक्वं) नवान्नं for परमान्नं च, मांसजैः for मांसकैः. C व्यञ्जनं for व्यञ्जनैः.

7 B हिङ्गुमारीचसंयुतैः (D पायसैः क्षीरमिष्टकैः) for सहिङ्गु···न्वितैः. C द्रव्यैः for दिव्यैः.

दधिमिश्र तथा दुग्धैराज्यपायसपानकैः ।
नानाफलैश्च मूलैश्च मिष्टपिष्टकविस्तरैः ॥२२३॥
एभिः सुढौकितं कृत्वा तदन्नं कदलीदले ।
भोजयेयुः जनाः सर्वे यथावृद्धपुरःसराः ॥२२४॥
आचम्य च ततस्तत्र चन्दनैश्च चतुःसमैः । 5
अन्योन्यं लेपनं कुर्युस्तैलैः पक्वैः सुगन्धिभिः ॥२२५॥
कर्पूरवासितं दिव्यं ताम्बूलं गन्धपूरितम् ।
भक्षयेयुस्ततोऽन्योन्यं परिधाय नवाम्बरम् ॥२२६॥
पुष्पैराभरणं कृत्वा नमस्कृत्य शचीपतिम् ।
गीतैर्नृत्यैश्च वाद्यैश्च कुर्युस्तत्र महोत्सवम् ॥२२७॥ 10
ततश्च हर्षिताः सर्वे मन्त्रं श्लोकचतुष्टयम् ।
हस्तसंपुटकं कृत्वा पठेयुर्वीक्ष्य भास्करम् ॥२२८॥

1 A दधिभक्तैः for दधिमिश्र. B मिश्रितैः for पानकैः. For this line, D reads—यदि दुग्धघृतैस्तद्वन्नानोपायनरूपकैः.
2 C पिशडमराडैश्च for नानाफलैश्च. D नानामूलफलैः पक्वैः for नाना…मूलैश्च.
3 D सुसंस्कृतं for सुढौकितं.
4 A reads—भोजयेत् स्वजनान् सर्वान् यथावृद्धपुरःसरान्. C परंपराः for पुरःसराः.
Note: Bet. 3-4 D adds—लक्ष्मीमिन्द्रं पृथुं वेनं पूजयित्वा निवेद्य च ।
5 A गन्धादिना शचीपतिं for चन्दनैः...समैः. C तेतु for तत्र, वा (also D) for च. D चेते for तत्र.
6 C वागुरुसंभवैः for पक्वैः सुगन्धिभिः. D मनंगै (रम्यङ्गै ?) गैन्धसंभवैः for तैलैः...गन्धिभिः.
7 B धूपितं for पूरितम्. D घृतधूपिताः for गन्धपूरितम्.
8 B प्रपूर्यास्यं for ततोऽन्योन्यं.
9 C नमस्तुत्य for ०कृत्य.
10 B transposes नृत्यैश्च वाद्यैश्च. C गीत for गीतैः.
Note: 6-10 These lines are not read by A which reads instead—पूजयेत्तत्र प्रीतेन (?) मानसेन महोत्सवैः.
11 A, B तु for च.
12 C ईक्षिताम्बरम् for वीक्ष्य भास्करम्. A हस्तयोः संपुटं for हस्तसंपुटकम्. D चाच्युतं for भास्करम्.

क्षेत्रे चाखण्डितधान्ये पुष्ययात्राप्रभावतः।
अस्माभिर्मानिता सर्वैः सास्मान् पातु शुभप्रदा ॥२२९॥
कर्मणा मनसा वाचा ये चास्माकं विरोधिनः।
सर्वे ते प्रशमं यान्तु पुष्ययात्राप्रभावतः ॥२३०॥
5 धान्यवृद्धिर्यशोवृद्धिः प्रवृद्धिर्दारपुत्रयोः।
राजसंमानवृद्धिश्च गवां वृद्धिस्तथैव च ॥२३१॥
मन्त्रशासनवृद्धिश्च धनवृद्धिरहर्निशम्।
अस्माकमस्तु सततं यावत् पूर्णो न वत्सरः ॥२३२॥
ततः प्रमुदिताः सर्वे व्रजेयुः स्वनिकेतनम्।
10 न भोजनं पुनः कुर्युस्तस्मिन्नहनि ते जनाः ॥२३३॥

1 A, B चाखण्डिते for ०खण्डित. B तव देव प्रसादतः for पुष्य...प्रभावतः. C क्षेत्रेण रक्षिते for क्षेत्र चाखण्डित, पुरा कृता for प्रभावतः. D अस्मिन् पूज्या यात्रा प्रभावतः.

2 A reads पूषेण गमिताः सर्वे समर्था न शुभप्रदाः. B पुष्यन्तु मिलिताः शस्यानि शुभकारकाः. D omits the line.

3 B transposes कर्मणा and मनसा. For D, see footnote 10 below.

4 B and D transpose सर्वे and ते. D नाशमायान्तु for प्रशमं यान्तु, प्रसादतः for प्रभावतः.

5 B, D पुत्रदारयोः for दारपुत्रयोः. D स्त्रीवृद्धिः (श्रीवृद्धिः ?) for प्रवृद्धिः.

6 A omits the line.

7 B लक्ष्मी for धन. C गोत्रगोशाल for मन्त्रशासन, हविर्वृद्धि for धनवृद्धि. D कीर्ति for मन्त्र.

8 D reads—अस्माकं तु शुभेनैव जातं (तः?) संपूर्णवत्सरम् (रः ?).

9 C पुनरपि for प्रमुदिताः, inserts ते (contrary to metre) bet. अपि and सर्वे. D सुमुदिताः for प्रमुदिताः, the portion bet. सर्वे and स्व is illegible. A omits the line.

10 B मानवाः for ते जनाः. C सु for न, ततः for पुनः. D तद्दिने संयता जनाः for तस्मिन्...जनाः. A omits the line.

Note: Bet. lines 8 and 9, D reads अस्माकं मिलिताः सर्वे सुहृदः सन्तु मानवाः and the whole of V. 230.

हिताय सर्वलोकानां पुष्ययात्रा मनोहरा ।
पुरा पराशरेणेयं कृता सर्वार्थसाधिनी॥२३४॥
तस्मादियं प्रयत्नेन पुष्ययात्राविधानतः ।
सर्वविघ्नप्रशान्त्यर्थं कार्या शस्यस्य वृद्धये ॥२३५॥
पुष्ययात्रां न कुर्वन्ति ये जना धनगर्विताः । 5
न विघ्नोपशमस्तेषां कुतस्तद्वत्सरे सुखम् ॥२३६॥
पौषे मासि ततः कुर्याद्धान्यच्छेदं विचक्षणः ।
मर्दयित्वा यथायोगमाढकेन प्रमापयेत् ॥२३७॥

अथाढकलक्षणम्—

द्वादशाङ्गुलकैर्मानैराढकः परिकीर्तितः । 10
मापनं वामावर्तेन दक्षिणे न कदाचन ॥२३८॥

1 D महोत्सव for मनोहरा
2 C सर्वानु for सर्वार्थ·
D पराशरेणैवमुक्ता for पराशरेणेयंकृता.
3 C प्रयत्नतः for विधानतः.
4 C विनाशाय for प्रशान्त्यर्थं, शस्यकानां प्रवृद्धये (D सम्यक्काले प्रवृद्धये) for कार्या...वृद्धये.
5 D मूढा for जना, दर्पिताः for गर्विताः.
6 C विघ्नप्रशम for विघ्नोपशम, शुभं for सुखम्. D न च तस्य भवेत् for कुतस्तद्वत्सरे.
Note : Lines 1-6 omitted by A.
7 A सदा for ततः.
8 A प्रमाणेन तु for आढकेन प्र. C धान्यं for योग', प्रमाणयेत् for प्रमापयेत्.
D योगे for योगं, प्रचोदयेत् for प्रमापयेत.
Note : After line 8, B adds—सुप्रमाप्य च तद्धान्यं यथालाभं प्रबन्धयेत् । प्रमादेनापि पौषे तु व्ययं तस्य न कारयेत् ॥ मापनं सर्वशस्यानां वामावर्तेन कीर्तितम् । धान्यानां दक्षिणावर्ते मापनं क्षयकारकम् ॥ वामावर्तेन सुखदं धान्यवृद्धिकरं परम् ॥ D adds प्रमादेनापि तद्धान्यं पौषे व्ययं न कारयेत् । सर्वं धान्यमेकीकृत्य मेढि (धि ?) मूले तु स्थापयेत्.
9 B drops अथ.
10 C reads—द्वादशाङ्गलमानं तु आढकं परिकीर्तितम्. D द्वादशाङ्गुलिको (?)... (?) for द्वादश...मानैः.
11 C प्रमापयेच्च धान्यानि वामावर्तेन कीर्तितम्. D मापनं चैव धान्यानां वामावर्तेन कारयेत. For B, see Note under footnote 8 above.

याम्यावर्त्तेन धान्यानां मापनं व्ययकारकम् ।
वामावर्त्तेन सुखदं धान्यवृद्धिकरं परम् ॥२३९॥
श्लेष्मातकाम्रपुन्नागकृतमाढकमुत्तमम् ।
कपित्थपर्वटीनिम्बजनितं दैन्यवर्द्धनम् ॥२४०॥

अथ धान्यस्थापनम्—

हस्ताहरित्रये पुष्ये रेवत्यां च प्रजापतौ ।
यममूलोत्तरे सौम्ये मघायां च पुनर्वसौ ॥२४१॥
जीवे सौम्ये भृगोर्वारे निधने क्रूरवर्जिते ।
मीनलग्ने शुभे ऋक्षे धान्यस्थापनमुत्तमम् ॥२४२॥

1 A omits the line.
For B, see Note under footnote 8 on last page.
C दक्षिणावर्त्त for याम्यावर्त्तेन.

2 Omitted by A. For B, see Note under footnote 8 on last page.

3 Omitted by A and C.

4 Omitted by A and C. D reads—कपित्थनिम्बकण्टकं च वर्जितं धान्यमापनम्.

5 A अथ स्थापनं धान्यस्य.

6 B, C हस्ते for हस्ता.
B स्वातौ च पुष्यायां for हरि...पुष्ये.
C चित्राद्वये for हरित्रये.

7 A याम्यमूलोत्तराशक्रेऽनुराधायां for यम...च.
C वारुण्यां चोत्तरे चैव for यम···सौम्ये.
D मित्रमूलोत्तरे शक्रे for the same portion.

8 A, D जीवसौम्य for जीवे सौम्ये. A रवि...(?) विवर्जिते for निधने... वर्जिते. B सौम for सौम्ये, निधन for निधने. D भृगुः for भृगोः, निधनं... (?) for निधने···वर्जिते.

9 D शुक्लपक्षे for शुभे ऋक्षे.

ओँ धनदाय सर्वलोकहिताय देहि मे धनं स्वाहा ।
ओँ नवधुर्यसहे देवि सर्वकामविवर्द्धिनि कामरूपिणि
देहि मे धनं स्वाहा ।
लिखित्वा तु स्वयं मन्त्रं धान्यागारेषु निक्षिपेत् ।
समृद्धिं च परां कुर्यात् ततो लक्ष्मीं प्रपूजयेत् ॥२४३॥ 5

इति पराशरमुनिविरचितं कृषिपराशरनाम
पुस्तकं समाप्तम् ॥

1 B हितार्थाय for हिताय. C drops सर्व. D reads—ओँ धर्माय लोकहितार्थाय धेहि मे धनमुत्तमम्.
Before Line 1 B reads—अथ धान्याभ्यन्तरे स्थापनपत्रलिखनम्.
2 A धनदे बलदे (C नावहार्यप्रदे) for नव···सहे. C लोक for काम. To the line C adds देवि त्वं. For this line, D reads धनमस्तु तदा सर्वं समम्.
3 D reads प्रणिधेहि (?) मे सर्वं स्वाहा.
4 A द्वयं for स्वयं. B reads—इदं मन्त्रद्वयं लिख्य (C लेखयित्वात्विमं मन्त्रं) for लिखित्वा···मन्त्रं. B, C, D धान्यागारे विनिक्षिपेत् for धान्या...क्षिपेत्.
5 C पूजिता प्रतिपूजयेत् for ततो...प्रपूजयेत्. D धान्यराशिं for ततो लक्ष्मीं
Note: After V. 243, B adds—कृषाणलक्षणम् । यः करोति कृषिं सम्यक् कृषाणस्तु स उच्यते । अन्नं ददानो विधिवन्निष्पापः सुप्रियातिथिः ॥ C adds—अथ धान्यमूल्यज्ञानम्...(?) पूरोवरं मूल्यं पक्षादौ लक्षयेत सदा ।···(?) विद्या...(?) धान्यमधः क्रयम् ॥ पौषे मासि त्वमावस्या रविभौमशनैश्चरे । तदा महार्घता ज्ञेया अन्यैर्वारैस्तु मृत्समा ॥ दर्शो वै पौषमासे यदि भवति तदा शकनक्षत्रयुक्ता । ईषत् सस्यं च सर्वं प्रभवति भुवने मूलभे चाल्पमूल्यम् ॥ पूर्वाषाढा यदि स्यात् द्विगुणमतितरं वैश्वदेवे यदा स्यात् । दुर्भिक्षं सस्यहानिर्जनमरण (गण ?) भयं घोरमुग्रं पृथिव्याम् ॥ तथा च । रौद्राहियाम्यानिलवारुणेन्द्राण्याहुर्जघन्यानि तथा बृहन्ति । ध्रुवद्विदेवातिभानि च मूलं समानि शेषाणि पुनर्मुनीन्द्राः ॥ बृहत् सुधान्यं कुरुते समर्घं जघन्यधिषत्याभ्युदितो महार्घम् । समेषु धिष्ण्येषु (?) समं हिमांशु र्वेदन्त्यसंदिग्धमिदं महान्तः ॥ संक्रान्तिऋक्षं तिथिवारयुक्तं, द्रव्याक्षरं रामहृतं समस्तम् । एके समर्घं समता द्वितीये, शून्ये महार्घं मुनयो वदन्ति ॥
The colophon differs in the different Mss:—

B—इति श्रीपराशरविरचितः कृषिसंग्रहः ॥

C—इति पराशरमुनिकृता कृषिपद्धतिः समाप्ता ॥

D—इति श्रीपराशरेण विरचितः कृषिपराशरः समाप्तः ॥

ENGLISH TRANSLATION

KṚṢI-PARĀŚARA

1. Having saluted Prajāpati, the sage Parāśara lays down reflections on agricultural operations for the welfare of cultivators.

2. Even a Brāhmaṇa, who is versed in the four Vedas, who recites Śāstras and is wise, is possessed by Alakṣmī[1] being humiliated by solicitation.

3. By means of agriculture alone, one, however, ceases to be a suitor. One, taking to agriculture, can become a sovereign monarch in this world.

4. People, even having a surfeit of gold, silver, jewels and garments, beseech the cultivators out of hankering for rice.

5. People have to suffer starvation for want of rice[2] even if they have gold in the necks, ears and hands.

6. Rice is vitality, rice is vigour too, and rice (indeed) is the means of fulfilment of all the ends (of life). Gods, demons and human beings—all subsist on rice.

7. Rice is produced from paddy, and paddy is not (availabe) without agriculture. Therefore, having given up all (else) take to agriculture carefully.

8. Blessed is agriculture, holy is agriculture, and agriculture is the life of the creatures. One, though tainted with blemishes like jealousy, is redeemed by honouring guests.

9. He indeed is the best among men, by whom a guest is honoured; by him is honoured the entire world and gods worshipped.

Thus too (says) Parāśara—

10. All agriculture has rainfall at its root, life too has rainfall as its source. Therefore, at the outset, acquire knowledge of rainfall very carefully.

1 Goddess of evil fortune supposed to be constantly at feud with Lakṣmi, Goddess of good fortune.

2 S. P. Roy Choudhuri translates 'anna' as 'food'. (*Agricultural Practices* etc., I. C. A. R., p. 28). But, in V. 7 of our text, the author says *annaṃ hi dhānya-saṃjatam*. Although *'dhānya'* may mean any corn or grain, yet it primarily means paddy. Moreover, the rules that follow relate only to paddy. So, we prefer 'rice' to 'food'.

11. Hence, for the knowledge of rainfall, have a correct knowledge of the lord of the year, the minister as well as the cloud and also of the *āḍhaka*[1] of water.

Now the determination of the Lord (of year)

12. After multiplying the (number of the) Śaka year by 3, and adding 2 (to the product), divide it by 7; the remainder is to be known as King. The fourth from the king is Minister.

13. The sun being the king, rainfall is moderate[2]; it is severe in the (régime of) moon (lit., lord of night). There is always scanty rainfall under Mars; rainfall is the best under Mercury (lit., offspring of moon).

14. Rainfall is good under Jupiter,[3] and it is best under Venus. Under Saturn the earth, devoid of rainfall, becomes full of dust.

15. In the year, in which the sun is the king, there take place optical diseases, fever, misfortune, all calamities, scanty[4] rainfall and incessant wind.

16. In the year, in which the moon becomes the king, he is sure to make the earth full of crops and to cause freedom from disease to mankind.

17. In the year, having Mars as the king, there will always take place loss of crops, disease among mankind, and the earth (will become) devoid of crops.

18. In the year, in which Mercury is the king, there are freedom from disease, easy movement and easy availability of alms on the earth.

19. In the year, in which Jupiter is the king, there are stability of virtues, tranquillity of mind and best cause of rainfall; the entire earth is possessed of wealth.

1 A measure of water. For a different meaning of the word, see V. 238 *infra*.

2 It is said to be scanty in V. 15 below.

3 It does not seem to be proper to give Neptune as the equivalent of Bṛhaspati, as is done by S. P. Roy Chaudhuri in *Agricultural Practices* etc., *op. cit.*

4 But, rainfall is said to be moderate under the sun in V. 13 above.

20. King Venus (lit., the preceptor of demons) always enriches monarchs, effects the acquisition of wealth, paddy and the like, and makes the earth full of all crops.

21. Saturn being the king of the year, there take place fight, stormy but scanty rainfall, constant wind, disease and calamity.

22. Just as the consequences with regard to rainfall have been related under a planet being the king of a year, so also the consequences as to rainfall are to be known by the wise when (that planet) is the minister.

Now the determination of the cloud

23. The Śaka era, added to 3, (is to be) divided by 4; know the remainder to be the cloud starting with Āvarta in due order.

24. Āvarta, Saṃvarta, Puṣkara and Droṇa—these are said to be the four (kinds of) clouds in due order from Āvarta.

25. Āvarta is confined to a particular locality, under Saṃvarta there is water everywhere; under Puṣkara water is scarce and under Droṇa the earth has abundant water.

Now the ascertainment of āḍhaka of water

26. The measure of āḍhaka is said by sages to be a hundred *yojanas*[1] wide and thirty *yojanas* deep.

27. When the sun passes to Cancer, the moon being in Gemini, Aries, Taurus and Pisces, water becomes a hundred āḍhakas; it is half when (the sun is) in Sagittarius, (they tell it to be) eighty (when the sun is in) Virgo and Capricornus.

28. (They) say, there are ninety-six āḍhakas of water (when the sun is) in Cancer, Aquarius, Scorpio and Libra. Agricultural operations are to be carried on after ascertaining the annual (quantity) of water by this measurement.

29. Indra always showers ten parts on the ocean, six on the mountain and four on the earth.

1 *Yojana*="4 or 5 English miles, but more correctly=4 *krośas* or about 9 miles; acc. to other calculations=2½ English miles, and acc. to some=8 *krośas*" (*Skt.—Eng. Dictionary* by M. Wms.).

Now knowledge of rainfall in Pauṣa

30. A wise man should ascertain the monthly rainfall or drought beginning with Pauṣa according to the course of the wind after taking a unit of two days and a half (of Pauṣa)

31. (Wind) from the north or west (indicates) rainfall and *(that) from the east or south (indicates) drought; there being absence of wind there will be absence of rainfall and wind being fitful irregular rainfall (takes place).*

32. A unit of five *daṇḍas* is considered to (represent) a day of the (corresponding) month. (Rainfall) in the earlier and latter parts (indicates) diurnal or nocturnal rainfall[1] (respectively in corresponding months).

33. By attaching a flag to a post,[2] and making efforts day and night, the monthly rainfall is to be ascertained according to the course of the wind.

34. When, in the bright fortnight of the month of Pauṣa, the sky is whitened with dust, and the western horizon is dazzled by flashes of lightning, then (i.e. such circumstances will indicate that) the entire earth will be flooded with water.

35. If there be a shower or fog in the month of Pauṣa, then the earth will become full of water in the seventh month therefrom.

36. If, in the bright fortnight of the month of Pauṣa, the sky becomes overcast with clouds, then, in that year, the earth becomes covered with water.

37. If it rains in the period between Pisces and Scorpio, then, in that very lunar mansion of the seventh month therefrom, the earth becomes inundated.

Now the knowledge of rainfall in Māgha

38. If, on the seventh day of the bright half of Māgha, there be a shower or the sight (i.e. accumulation) of clouds, then the year (becomes) blessed yielding all crops.

1 S. P. Roy Chaudhuri, in the *Agricultural Practices*, etc., points out that this seems to testify to the ancient Indians' knowledge of the distinction between the effects of rainfall by day and at night.

2 This appears to indicate the use of weather-vanes in those days.

39-40. The seventh day of the dark half of the moon in Māgha and also in Phālguna, the third day of the moon in the bright half of Caitra, first day of Vaiśākha—(if there be) a violent wind or a shower with lightning in these periods, then the rainy season becomes agreeable, and the earth full of crops.

41. There will be (continuous) rainfall up to the end of Kārtika if, on the seventh day of the dark half of the moon in the Svāti Nakṣatra in Māgha, there be a shower, gale, thundering of clouds surcharged with water, and if the sky, agitated by flashes of lightning, has the moon, the sun and the stars enveloped (in darkness).

42. If, in the month of Māgha, there be incessant downpour with hails, in Phālguna wind blows with clouds, in Caitra the sky is overcast, in Vaiśākha there is constant shower of hail and very scorching sunshine in Jyaiṣṭha, then it rains till the sun marches on to Libra.

Now the knowledge of rainfall in Phālguna

43. If, during the sun's stay in Aquarius, there be conjunction with Rohiṇī, then there will be worst, bad, middling, great and very great showers of water (respectively) on the five days beginning with the fifth lunar mansion.

Now the knowledge of rainfall in Caitra

44-45. If the first day of the bright half of the moon in Caitra be a Sunday, then there will be moderate rainfall in that year; (if it be) on Monday, (then) the surface of the earth will be entirely flooded by intense, incessant and torrential downpour. (If it be) on Tuesday, (then) there will not be sufficient rainfall; (if it be) on Wednesday, Thursday and Friday, (then) there will be rejoicings due to an abundance of crops, ; (if it is) on Saturday, (then) even the ocean dries up and the earth becomes invisible by clouds of dust.

46. Under (the Nakṣatra) Citrā, in the earlier part of Caitra, the earth (gets) moderate rainfall, in the latter (part) (rainfall will be) scanty and not sufficient, in the middle (part) the earth (gets) heavy downpour.

47. There is wind throughout day and night under (the Nakṣatras) Mūlā and Yama (=Bharaṇī). Know for certain the Nakṣatras Ārdrā and the like for the sake of rainfall.

Now the knowledge of rainfall in Vaiśākha

48. Ascertain rainfall after planting a post into (the bed of) a flowing river at night on the first day of the bright half of the moon in Vaiśākha.

49. Having mutttered the incantation. "Om Siddhiḥ" (let there be success) for two hundred times, and put a mark on the post, throw it into as much water as would reach up to the mark.

50. One, desirous of (having knowledge about) the (quantity of) future water, should suddenly get up in the morning, and ascertain whether the water is on a level with, above or below the mark.

51. If (it be) equal, rain-water and flood will be like those in the preceding year. If (it be) below (the mark) rainfall will be less, and flood too will be similar.

52. In case (the water is) above the mark, rainfall and flood will be twofold; this is declared by Parāśara to be the indication of future rainfall.

53. *Viṣuva (-saṃkrānti)*[1] taking place at sunrise, there will be calamity to the worlds, at midday there will be destruction of many crops, at sunset there will be half the crops, and unparalleled enjoyment of prosperity (will ensue if it takes place) at midnight.

54. Having drawn three lines (from north to south) multiply them by 3 (so that nine lines may be drawn across them), and put a hill at each corner (indicated by a) triangle.

55. (Then) write the figures[2] starting with 3[3] southwards beginning from north-east. The result as to the rains will be in accordance with (the *Nakṣatra*) in which the *Aja-saṃkrānti*[4] (will take place).

1 The sun's passage from one Zodiac to another at the equinoxes. *Viṣuva-saṃkrānti* marks the end of Caitra. In this verse are described the effects of the sun's *saṃkramaṇa* (passage) at different periods of the day.

2 The figures indicate the order of the *Nakṣatras* beginning with Aśvini.

3 Indicates the *Nakṣatra* Kṛttikā, third in the order.

4 Sun's entrance into the Zodiac Aries.

56. In *samudra*[1] rainfall will be excessive, on *parvata*[2] there will be drought; rainfall will be moderate at the sides[3] (of the *parvata*) and good at the junctures[4] (of the *parvata*).

Now the indication of rainfall in Jyaiṣṭha

57-58. If there be absence of cloud in the (Nakṣatras) Citrā, Svātī and Viśākhā in the month of Jyaiṣṭha, and if it rains in these very (Nakṣatras) in Śrāvaṇa, then the year will be blessed and productive of many crops. If it rains in the ten Nakṣatras starting with Ārdrā[5] in the bright half at the beginning of Jyaiṣṭha (then) places having water become dry and dry places full of water.

Now the indication of rainfall in Āṣāḍha

59. During full moon in Āṣāḍha, the wind blowing from the east, south-east, south-west, west, north-west, north and north-east always foreshows respectively good rainfall, destruction of crops, scanty rainfall, damage of crops, rainfall, violent wind and abundance of crops on earth.

60. If it rains on the ninth day of the bright half of Āṣāḍha then there must be rainfall (throughout the year); there being no rainfall then whence will there be water?

61. If on the ninth lunar mansion in the bright half of Āṣāḍha, the slope of the eastern mountain becomes clear, the sun, with scorching rays, assumes its own circular form, and if, while setting, it be surrounded by clouds, then there will be downpour so long as (the sun does not) march out of Libra.

1 This is the technical term for the *Nakṣatras* from Rohiṇī to Uttara-phalguni, and from Jyeṣṭhā to Pūrva-bhādrapada, (Vide Vaṅgavāsī ed. of the *Kṛṣi-saṃgraha*, p. 13, translation).

2 It signifies the *Nakṣatras* Kṛttikā, Hastā, Anurādhā or Uttarā-bhādrapada (*Ibid*).

3 Aśvini or Svāti (*Ibid*).

4 Bharaṇī, Citrā, Viśākhā or Revati. (*Ibid*).

5 Ārdrā, Punarvasu, Puṣyā, Aśleṣā, Maghā, Pūrva-phalguni, Uttara-phalguni, Hastā, Citrā and Svāti.

Now the indication of rainfall in Śrāvaṇa

62. If it rains (when the moon is) in the (Nakṣatra) Rohiṇī in the month of Śrāvaṇa, then there will be rainfall so long as Hari does not get up.[1]

63. If it does not rain in the Nakṣatra (called) Rohiṇī during the (sun's stay in the Zodiac) Cancer, then Parāśara laments—alas, alas, what will be the condition of man ?

64. If it does not rain in Rohiṇī in the month of Śrāvaṇa, then the agriculturists are subjected to the suffering caused by abortive endeavours.

Now the knowledge of immediate rainfall

65 (There being) a waterspout in the midst of water or near about, then the Creator says that there will be rainfall in no time for the (preservation of) creation.

66. There will certainly be rainfall when ants rise (from their holes) with eggs, and frogs croak all of a sudden.

67. (If) cats, ichneumons, serpents, other animals livng in holes and moths run in an excited condition surely there will be immediate rainfall.

68. (If) boys make bridges with dust on the road and peacocks dance, (then) there will surely be immediate rainfall.

69. If there be pain in the bodies of men afflicted with wounds and rheumatism, and ascent of a serpent on the top of a tree, (then) these are indications of instantaneous rainfall.

70. Drying in the sun of the wings of aquatic birds and noise of crickets in the sky are indications of immediate rainfall.

Now the knowledge of rainfall at the passing of Planets

(from one Zodiac to another)

71. When Mars and Saturn pass (from one Zodiac to another) rainfall is certain. Jupiter passes after making the earth full of water.

1 Hari or Viṣṇu is supposed to be asleep from the middle of Āṣāḍha and to be awake in the middle of Kārtika. The sleep and the waking of Viṣṇu are respectively called *śayana* (or, *Śayani*) and *utthāna* (or, *Prabodhinī*).

72. It often rains at the rising, setting, zigzag course and accelerated motion of the planets, and also at the enterprises of kings.

73. Jupiter being in the (Nakṣatra) Citrā, it rains like a broken vessel; then, being in conjunction with Svāti, it releases mighty clouds.

74. It is Svāti alone that lets loose the clouds accumulated in Puṣyā; it is Revatī alone that releases the cloud generated in Śravaṇā.

Now the indication of drought

75. Mars causes immediate drought while passing on to (the Nakṣatras) Uttara-phalgunī, Uttarāṣāḍhā, Uttara-bhādrapada, Śravaṇā, Hastā, Mūlā, Jyeṣṭhā, Kṛttikā and Maghā.

76. The Sun, at the back of Mars, dries up even the ocean. It is he who, being in the reverse position, submerges even mountains.

77-78. Venus being in Citrā causes immediate rainfall.[1] Mars being in Leo, the earth becomes full of embers. He indeed, in conjunction with the sun, dries up even the ocean.

Now supervision of Agriculture

79. Parāśara, versed in the lore of agriculture, held that agriculture, when supervised, yields gold; when not supervised, it indeed causes poverty.

Now other sages too (declare)

80. One should place one's father in charge of the harem, the mother in that of the kitchen, a person like ownself in that of cows, and undertake agriculture personally.

81. Agriculture, cows, commercial knowledge, women, royal household—these are impaired in a trice through a moment's lack of supervision.

82. Agriculture should be undertaken by a capable person wishing welfare of people, because an incompetent cultivator resorts to begging.

1 The word in the text is *nikṛntayet* (from root kṛt-to cut). S.P.Roy Chaudhuri interprets it as indicating drought. But cutting the clouds seems to us to be more plausible than cutting the rains. The author appears to mean that, in this position, Venus cuts asunder the clouds so as to cause rainfall. Moreover, the word 'sadyaḥ' is more frequently associated with 'vṛṣṭi' than with 'anāvṛṣṭi'.

83. A farmer, doing good to cows, regularly going to fields, knowing the proper season, mindful of seeds, free from lethargy (becomes rich) with all crops and does not suffer.

Now the rule about draught-animals

84. Carry on cultivation in such a manner as does not inflict pain on the draught-animals. Grains, obtained through the suffering of draught-animals, are condemned in all the rites.

85. Corns, obtained through oppression of draught-animals, though grown fourfold, are quickly destroyed by their sighs.

86. By molasses, fodder, smoke and other nourishments and also by grazing in the morning and evening draught-animals suffer nowhere.

87. The draught-animals of one, whose cowshed is very strongly built, pure and free from cowdung, grow up even without nourishments.

88. Of what use are nourishments etc. at a place where the draught-animals go out every day from the cowshed with their bodies besmeared with cowdung and cows' urine?

89. A cowshed, measuring five steps, is known to be conducive to the growth of cows. Made in *siṃha-geha*,[1] it surely causes destruction of cows.

90. Bell-metal, water kept in a vessel of bell-metal, hot scum, water with which fish has been washed and carding of kārpāsa (cotton) —these in the cowshed are destructive to cows.[2]

91. One is sure to sustain loss of cows by keeping, in the cowshed, a broom-stick, a pestle, remnant of food and by tying a goat there.

92. What hope for draught-animals can there be where householders cleanse cows' excrements by cows' urine?

93. If one wishes the welfare of cows, then one should not, even by mistake, part with cowdung on Sunday, Tuesday and Saturday.

1 The period of sun's stay in Leo.

2 S. P. Roy Chaudhuri notes that "under such conditions easily fermentable bacteria thrive."

94. Give away cowdung on other (days) avoiding the three days; (giving of cowdung) on Saturday, Tuesday and Sunday is known to be harmful to kine.

95. Cows cry at the sight of that place, bereft of the Goddess of wealth, where a light is not put in the cowshed in the evening.

96. A plough is said to have eight bulls, six for ordinary use, four for the cruel and two for the cow-killers.[1]

97. Constantly there is the Goddess of wealth in ten ploughs, wealth in five, food in three and debt in one.

98. With two ploughs there is always merely the maintenance of one's ownself, and one does not become able to offer rice to the manes, gods and guests.

Now the description of the festival of cows

99. Perform the worship of cows in the lunar mansion called *Laguḍa-pratipat* in Kārtika after tying a Śyāma creeper[2] on the horn and besmearing (cows) with turmeric mixed with oil.

100-101. Cowherds, adorned with ornaments, besmearing the body with saffron and sandal-paste, decorating (the cows) with cloths, etc. and raising the club in the hand, should, for averting evil to cows, take the chief bull round the village with vocal and instrumental music.

102. Then, accompanied by cultivators, one should, on the first day of Kārtika, apply oil mixed with turmeric, over the bodies of cows.

103. On that day cause a piece of hot iron to be put on the bodies of cows, and then cut off (a portion of their) tails, hairs and ears.

104. By this (practice), the entire bovine class doubtlessly becomes healthy in his (i. e. of the cultivator observing these rules) house and free from various diseases for a year.

1 The word 'gavāśin' of the text literally means 'one who eats cows'. It has obviously been used to express contempt towards those who employ only two bulls in cultivation in utter disregard to their extreme strain.

2 'A kind of climbing plant' (M. Williams.) It appears to be a distinct spacies of creepers, and not any green creeper as S. P. Roy Chaudhuri takes it to mean.

Now the procession[1] *and entrance of cows*

105. The triad of Pūrvas (viz. the *Nakṣatras* Pūrva-phalgunī, Pūrva-āṣāḍhā, Pūrva-bhādrapada), Dhaniṣṭhā, Jyeṣṭhā, Kṛttikā, Mṛgaśiras and Śatabhiṣā—these are always auspicious for the procession and entrance (into cowsheds for the first time?) of cows.

106-107. Do not hold the cows' procession, departure (for cultivation?) or entrance in the three Uttaras (i. e. *Nakṣatras* called the Uttara-phalgunī, Uttara-āṣāḍhā, Uttara-bhādrapada), Rohiṇī and in (the periods known as) Sinīvālī,[2] the eighth and fourteenth lunar mansions and also in (*Nakṣatras*) Puṣyā, Śravaṇā, Hastā, Citrā; (cows) and other graminivorous animals (of one who does so) perish.

108. Of cows' procession and entrance on Sunday, Saturday and Tuesday—destruction of cows takes place in their procession and the death of the householder in entrance.

Now the lifting of cowdung-heap

109. Having worshipped the heap of cowdung in Māgha, one, with reverence, should lift it with spades on an auspicious day and *Nakṣatra*.

110. Having powdered all that and dried it up in the sun, throw the manure into a pit in every field in Phālguna.

111. Then, at the time of sowing, take out the manures ; without manure paddy plants grow up bereft of fruits.

Now the description of the constituents of the plough

112. *Īṣā*, *yuga*, *hala-sthāṇu*, *niryola*, its *pāśikās*, *aḍḍacalla*, *śaula* and *paccanī*—(these are) the eight parts of the plough.[3]

1 The original word is 'yātrā' whose exact connotation here is not clear. In view of the fact that this word occurs side by side with the word 'prasthāna' in V. 107, it does not seem proper to translate 'yātrā' as 'departure' as is done by S. P. Roy Chaudhuri.

2 First day of New Moon. For various meanings of the word, see *Skt-Eng. Dictionary*, by M. Williams.

3 For the meanings of the technical terms, see Glossary.

113. The *īṣā* should be eight cubits (long), *sthāṇu* five *vitastis*,[1] *niryola* a cubit and a half and the *yuga* up to the ears (of the animals ?).

114. The *pāśikā* of the *niryola* as well as the *aḍḍacalla* measure twelve fingers each, and the *śaula* one *aratni*[2]

115. The *paccanikā*, known to be hard, iron-tipped and made of bamboo, should be made either twelve and a half *muṣṭis*[3] or nine *muṣṭis* (long.)

116. The *ābaddha*,[4] circular in shape, is fifty-four fingers. The *yotra* should be four cubits long and the rope five cubits.

117. The *phālaka* (i.e. the ploughshare), resembling an *arka*-[5] leaf, is known to be nine fingers long, or one cubit or a cubit and five fingers.

118. The *viddhaka* is declared to have twenty-one spikes. The *madikā*, measuring nine cubits, is best-suited to all operations.

119. This (group of) constituents of the plough, conducive to welfare in all operations and approved by the sage Parāśara, should be made very strong by cultivators.

120. The constituents (of the plough) which are not strong nor of the proper measurement, doubtlessly cause obstacle to the draught-animal at every step at the time of cultivation.

Now the ceremony of hala-prasāraṇa[6]

121. Perform *hala-prasāraṇa* (lit. driving the plough) in (the *Nakṣatras*) Svāti, Uttara-phalgunī, Uttarāṣāḍhā, Uttara-bhādrapada, Rohiṇī, Mṛga-śiras, Mūlā, Punarvasu, Puṣyā, Śravaṇā and Hastā.

122. For the increase of crops. *hala-prasāraṇa* should be performed

1 "Defined either as a long span between the extended thumb and little finger, or as the distance between the wrist and the tip of fingers and said to be = 12 Aṅgulas or about nine inches". *Skt.—Eng. Dict.* by M. Wms.

2 The distance between the elbow and the tip of the little finger.

3 *Muṣṭi* is equivalent to one cubit measured with the fisted hand.

4 This word is variously read as *ābandha* and *abandha* in different MSS. (Vide text).

5 *Calotropis gigantea* Br.

6 This appears to be a ceremony to be performed at the commencement of ploughing the field in a season.

by farmers on Friday, Monday, Thursday and particularly on Wednesday.

123. The commencement of agricultural operations on Tuesday, Sunday, and also on Saturday portends disturbance in the kingdom.

124. The second, third, fifth, seventh, tenth, eleventh and thirteenth lunar mansions are auspicious.

125. (There is) destruction of crops on the first lunar mansion, death and imprisonment on the twelfth; the sixth causes many obstacles and *Kuhū*[1] destroys the cultivator.

126. The eighth lunar mansion kills bulls, the ninth is the destroyer of crops, the fourth generates insects, and the fourteenth kills the master.

127. Perform *hala-prasāraṇa* on the auspicious moments of the sun's entrance into Taurus, Pisces, Virgo, Gemini, Sagittarius and Scorpio.

128. (*Hala-prasāraṇa*) at the (sun's entrance into) Aries kills animals ; it (causes) fear from aquatic creatures in Cancer, from serpents in Leo and from thieves in Aquarius.

129. There is destruction of crops in Capricornus and danger to life in Libra. Hence, carefully examine the moment (of sun's entrance into the Zodiacs) at the commencement of agriculture.

130-132. Having bathed and putting on a pair of white cloths at a time when the position of the sun, along with the moon, is favourable, having duly worshipped the earth, along with the planet, and also Pṛthu and Prajāpati with sandal, flowers, and circumambulated fire keeping it on the right, made ample gifts (to the Brāhmaṇa conducting the ceremony?) and having besmeared with honey the tip of the ploughshare, touched with gold, perform *hala-prasāraṇa* at the left side on the lap of the serpent.[2]

133. Vāsava (i.e. Indra), Śukra (i.e. Venus), Pṛthurāma[3] and

1 It may mean either the first day of the first quarter (on which the moon rises invisible) or New Moon.

2 Perhaps, the serpent-demon supposed to inhabit the nether regions.

3 The meaning is obscure. Can the word be *Pṛthu-romā* meaning the Zodiacal sign of Pisces? Having regard to the fact that the preceding word refers to a heavenly body, this emendation seems plausible.

Parāśara are to be invoked. Perform *bala-prasāraṇa* after worshipping fire, a twice-born man and god.

134. A pair of black bulls or red ones or red-and-black bulls is commendable in the plough. The sides of their faces are to be besmeared with butter or ghee.

135-136. Facing northward, one should give an offering of milk mixed with white flowers, curd and condensed milk[1] —(with the incantation) 'O lord of Śacī, god of gods, accept the offering, (and) grant a good rainfall.'

137-138. The devout cultivator, being on a seat with a concentrated mind and placing the knees on the ground, should bow to Indra with this incantation: 'O lord, obeisance be to thee; render the wealth of crops free from impediments'.

139. Then, for a rich harvest, give without fail an offering and a lamp of ghee to Wind-god accompanied by cloud.

140. (Then utter this incantation): O goddess Earth, with gold within, resting on Śeṣa[2] and supporting the moving and the unmoving, grant me the desired fruit.

141. A bull, with a useless hip, is to be discarded by cultivators in the act of ploughing ; so also one, with the tail and ears cut off, and an all-white one.

142. As Parāśara declares, there should not be a broken furrow. The furrows are declared to be one, three and five.

143. One furrow is conducive to victory, three are the givers of success and furrows numbering five give abundant crops.

144. If the plough, while driven, raises a tortoise, (then) the wife (of the cultivator) dies, and there is fear from fire.

145. There being forced raising of, and a breach in, the ploughshare, there will surely be desertion of the native land. The plough being broken, the master perishes there.

1 The word 'kṣira' has been used twice presumably to denote two different substances.

2 Name of the celebrated mythological thousand-headed serpent (also called Ananta) believed by the Hindus to support the entire world on its hood.

146. Or, if there is breach of the *īśā*, (it will) cause loss of life to the cultivator. There is loss of brother if the *yuga* be broken, and the son dies at the breach of the *śaula*.

147. The *yotra* being snapped there take place disease and damage to crops. The cultivator having fallen down, there becomes trouble at the royal mansion.

148. Man will surely die of fever and dysentery if a cow falls down at the time of ploughing.

149. If, when the plough is driven, the bull runs away then he (i.e. the cultivator) sustains failure of agriculture or gets physical ailment.

150. Crops become fourfold if, at the very outset of ploughing, a cow bellows and licks the nose.

151. When, the plough is being driven, there be voiding of dung and passing of urine (by the bulls), there take place increase of crops by the falling of dung and flood by urine.

152. Whence can there be hope for fruits in agricultural operations to the cultivator by whom *hala-prasāraṇa* is not performed in Capricorn and Aquarius[1] ?

153. He, who carries on cultivation without performing *hala-prasāraṇa*, takes to agriculture in vain only through (physical) force and pride.

154. The soil is said to be like gold in Māgha, silver in Phālguna, copper in Caitra and like paddy in Vaiśākha.

155. The soil should be known like the soil (itself) in Jyaiṣṭha, full of mud in Āṣāḍha and that (soil) which is raised by ploughs in Śrāvaṇa is barren.

So also (says) Parāśara—

156. Gold is cultivated in the dewy season (*hemanta*), copper and silver in spring (*vasanta*), paddy in summer (*nidāgha*) and poverty at the advent of the rains.

1 The times intended seem to be the months Māgha and Phālguna when the sun is supposed to enter these Zodiacal signs respectively. In northern India, these are the months when rice-fields are usually cultivated. So, S. P. Roy Chaudhuri's rendering of 'mṛga' as the 'asterism Mṛgaśiras' does not seem plausible. Moreover, a dvandva compound between a *Nakṣatra* and a *Rāśi* is not usual. Our interpretation is corroborated by V. 154 below.

Now the rule about the preservation of seeds

157. Collect all seeds either in the month of Māgha or in Phālguna, and dry them up thoroughly in the sun ; do not keep them down.

158. Having made a small packet of seeds, purge the chaff ; seed mixed with chaff is extremely damaging to crops.

159. Seeds, which are uniform yield a plentiful harvest ; hence, carefully make them of the same kind.

160. Having made a very tight packet, cut off the grass that has come out. This being with grass uncut, crops become full of grass.

161. Do not keep seeds on an ant-hill, in the cowshed, the place where a woman has been delivered of a child, nor also in a house having a barren woman in it.

162. Do not allow the seed to come in contact with remnant of food, a woman in her monthly impurity, a barren woman, a woman in the family way and a woman just delivered of a child.

163. The cultivator should not, even by mistake, keep on seeds ghee, oil, butter-milk, lamp and salt,

So also (says) Gārgya—

164. The seed that has come in contact with a lamp, fire, smoke, that has been damaged by rain, and has been covered up in holes, is always to be rejected.

165. Never, even by mistake, sow the seed that is kept underground and is mixed up ; the seed that is a chaff or mixed with particles (of grains ?) becomes barren.

166. The cultivator, manure, field, bull, mass of clouds—all these become useless when the seed is barren.

167. This rule is declared for sesamum, paddy and barley. Therefore, take care of the seed ; the wealth of harvest depends on seeds.

Now the procedure about sowing seeds

168. Sowing is known to be best in Vaiśākha, of middle quality in Jyaiṣṭha, bad in Āṣāḍha and worst in Śrāvaṇa.

169. The sowing of seeds for transplantation is said to be best in Āṣāḍha (or Jyaiṣṭha)[1], bad in Śrāvaṇa and worst in Bhādra.

170. The sowing of seeds is best in the three Uttaras[2], Mūlā, Jyeṣṭhā, Anurādhā, Maghā, Mṛgaśiras, Rohiṇī, Hastā and Revatī.

171. Man gets (only) seed by sowing the seed in Śravaṇā, the Pūrvas[3], Viśākhā, Bharaṇī, Ārdrā and Āśleṣā.

172. In sowing and transplantation, avoid the two days: there is fear from rats on Tuesday and from locusts and insects on Saturday.

173. Do not cause (seeds) to be sown in the lunar mansion (called) *Riktā*,[4] particularly in the period of the waning moon. Acting thus properly, one gets an increase of crops.

174. A farmer, desirous of fruits, should avoid sowing of all crops in the three days and a half at the close of Jyaiṣṭha as well as in the beginning of Āṣāḍha.

175. During the three days between the end of Taurus (i. e. Jyaiṣṭha) and the beginning of Gemini (i. e. Āṣāḍha), the (earth) is menstruated; do not cause the seed to be sown then. (Failing to observe this) man perishes through sin.

So also—

176. In the period between the cessation of Mṛgaśiras and the first quarter of Ārdrā, *Ambuvācī*[5] takes place, (and) the earth becomes menstruated for three days which one should avoid. If the cultivator goes to the field and sows the seed (in this period) he will not be the possessor of fruits; this period is dangerous.

1 "Śuci—a particular hot month (acc. to some = Āṣādha or Jyaiṣṭha, acc. to others 'the hot season in general') "—*Skt.-Eng. Dictionary* (M. Wms.)

2 The three Nakṣatras called Uttara-phalguni, Uttarāṣāḍhā and Uttara-bhādrapada.

3 The three Nakṣatraṣ called Pūrva-phalguni, Pūrvāṣāḍhā and Pūrva-bhādrapada.

4 The 4th, 9th or 14th day of the lunar fortnight is technically so called.

5 "Four days in Āṣāḍha (the tenth to the thirteenth of the dark half of the month) when the earth is supposed to be unclean". *Skt.-Eng. Dictionary* by M. Wms.

177. One, being pure and with a concentrated mind, should personally sow three handfuls of seeds moistened *with cold water* after meditating upon Indra.

178-180. The cultivator, with a delighted heart, having observed *puṇyāha*[1] for paddy, should face eastward, and holding a pitcher, read this valuable incantation:—Obeisance be to thee, O auspicious Earth, the divine queen and giver of many crops, let all crops sprout up, may God pour forth seasonal rain; may farmers be healthy with riches, paddy and opulence.

181. Farmers being treated to delicious dishes with ghee and *pāyasa*[2] in the field after the sowing is done, agriculture becomes free from impediments.

Now the application of the mayikā[3]

182. Having sown the seeds, cause the *mayikā* to be applied there. In the absence of that, there is no even growth of the seeds.

Now the procedure of transplantation

183. Seeds are of two kinds, (for) sowing and (for) transplantation. (That for) sowing is free from disease, (that for) transplantation is always attended with maladies.

184. Do not gather seedlings (for transplantation) from full grown paddy plants. All seedlings, grown hard in fields, do not yield fruit.

185. The transplantation (of seedlings of all crops) (should be) one cubit apart (from one another) in Cancer (i.e. Śrāvaṇa), half a cubit in Leo (i.e. Bhādra) and four fingers apart in Virgo (i.e. Āśvina).

1 Lit. auspicious day. It came to denote a festival, performed on an auspicious day, for the success of an undertaking.

2 Also called *paramānna*, prepared by boiling together milk, rice and a sweet substance like sugar, etc.

3 For meaning, see Glossary.

Now the procedure of the kaṭṭana[1] of paddy

186. A wise man should perform the kaṭṭana of paddy in the month of Āṣāḍha (and) Śrāvaṇa. The paddy, of which *kaṭṭana* has *not been done, remains like the seeds.*[2]

187. One, mindful of agriculture, should perform *kaṭṭana* of paddy in Śrāvaṇa when there is no rainfall. *Kaṭṭana* being in Bhādra there is the acquisition of half the harvest, and there is no hope for fruits (if it is done) in Āśvina.

188. One should not do *kaṭṭana* and transplantation of paddy in a low land nor put manure, but should merely weed out the grass.

Now the removal of weeds from paddy[3]

189. Paddy, though grown but not rendered free from grass, does not bear sufficient fruit ; agriculture suffers loss due to weeds.

190. The paddy, from which weeds are removed between Cancer (i.e. Śrāvaṇa) and Bhādra, becomes twofold even though it be full of grass.

191. Weeding out of paddy being done twice in Āśvina, it yields produce like *māṣa*[4] without ripening.

192. Therefore, with all care, render agricultural produce free from weeds ; the agricultural produce, from which weeds are removed, becomes wish-yielding to cultivators.

Now the release of water in Bhādra

193. For freedom of paddy from disease, drain off water in Bhādra ; preserve water then up to the roots only.

194. Paddy (fields), filled with water in Bhādra, is damaged by various maladies and does not yield the best produce to cultivators.

Now the incantation for the cure of the diseases of paddy

(Let there be) success, salutation to the preceptor, (let there be) welfare. The paramount king, Lord Rāma, the venerable and

1 This is probably a Deśi word, and means thinning out.

2 This, perhaps, means that there is an indifferent and poor growth of paddy in the absence of *kaṭṭana*.

3 *nistṛṇikaraṇam*—c.f. the modern Bengali word 'niḍi' or 'niḍāna'.

4 A kind of pulse or cereal.

victorious one, from his shrine like the Nandana-vana[1] on the slope of the hill, as white as conch, *Kunda* flower and moon, commands Hanūmat, the son of Wind, speedy like wind, the destroyer of hosts of enemies, remaining on the seashore, with sharp nails and uplifted tail, among many hundred thousands of monkeys, as follows, and directs the welfare of others—

If in the field, belonging to such and such person of such and such *gotra*, the destroyers of crops like insects, pests, such as *Rāṭā* etc.,[2] beasts like goat, bear, both domesticated and wild, deer, buffalo, and birds like sparrow and parrot, etc. do not leave, then disperse them with your adamantine tail—*Oṃ, āṃ, ghāṃ, ghiṃ, ghuṃ, ghuḥ.*[3]

195. Get this mantra, written with lac-dye, tied in the midst of the crops; there will never be any fear from disease (of paddy), insects and malicious animals.

Now the preservation of water

196. What hope of crops can there be to the fool by whom water is not preserved for paddy in Āśvina and Kārtika.

197. At the advent of autumn, one should preserve water just as one, desirous of (preserving) the family, protects the ladies of the house.

198. Then the cultivator, being pure, should plant a *nala*,[4] along with leaves, on the north-east corner of the field on the *Kārtika-saṃkrānti* day.

199. Then, having worshipped the *Nala* with very attractive sandal, garlands and incense, worship the paddy plants there.

200. Then carefully give an offering of curd, rice, particularly *pāyasa* as also the kernel of the stones of palms.[5]

1 Divine grove.

2 All the names are not intelligible, and, therefore, not mentioned here (see text).

3 These are mystic syllables used in Tantras.

4 A kind of reed.

5 tālāsthi-śasya—cf. Bengali tālśāṅs.

The incantation for that (is as follows: —)

201-203. Let all the paddy plants, tender, young, old and others, the largest and the smallest, the diseased and the healthy, being touched by the *Nala*, be of uniform growth at the command of Suṣeṇa, Rāma and also of Pṛthu, (and), having uniform growth, let (them) yield abundant produce; let the cultivator be healthy and endowed with wealth and paddy.

204. Having implanted the *Nala* in the field with this incantation in due order, farmers rejoice at the acquisition of a great increase of paddy.

205. All classes of paddy of those, who do not implant *Nala* in the field in *Dhaṭa-saṃkrānti*,[1] become uneven and fruitless.

Now the taking of a handful (of paddy) in Agrahāyaṇa

206. Then, at the advent of Agrahāyaṇa, one, being pure, should, on an auspicious day, shear off two and a half handfuls of paddy in the field.

207. One should shear off (paddy) in the north-eastern corner (of the field) after having duly worshipped the paddy plants with sandal-paste, flowers, incense and offerings.

208. Then carrying that (bundle) on the head, with the stalks turned forward, one should make for one's home silently without touching anybody anywhere.

209. Then, entering the main room and walking seven steps, one should place it, well-worshipped, to the east.

210. Never should one take a a handful in Kārtika and Pauṣa. The taking of a handful in Agrahāyaṇa is the best and conducive to wealth and paddy.

211. He, who harvests (paddy) without cutting off two handfuls and a half in Agrahāyaṇa, meets with failure at every step; whence shall there be paddy in his house?

1 The last day of Āśvina, when the sun passes on to the Zodiac Dhaṭa (=Tulā) or Libra; in other words, the advent of the month of Kartika.

212. (They, i. e. the wise) commend the harvesting of paddy in (the Nakṣatras) Ārdrā, Maghā, Kṛttikā, Citrā,[1] Puṣyā, Hastā, Svāti, Uttara-phalguṇī, Uttara-āṣāḍhā, Uttara-bhādrapada, Mūlā and Śravaṇā.

213. Avoid taking handfuls in (the *yogas*) *Vyatipāta, Viṣṭi, Riktā* and *Vaidhṛti*, and also on Tuesday, Saturday and Wednesday.

Now the planting of medhi[2] in Agrahāyaṇa

214. After digging out an even pit in Agrahāyaṇa, besmeared with cowdung, the *Medhi* is to be carefully planted there on an auspicious day.

215. The *medhi* is to be made by farmers to bear a feminine name, when the sun is in Scorpio; the farmer obtains increase of crops through the efficacy of *medhi.*

216. (The *medhi* is to be made of) *Nyagrodha* (*Ficus indica*), *Saptaparṇa*[3] (*Alstonia scholaris*), *Gāmbhārī* (*Gmelina arborea*), *Śālmalī*[4] (*Sālmalia malabarica*), particularly *Udumbara*[5] (*Ficus glomerata*), or (of) any other milk-exuding tree.

217-218. In the absence of *Vaṭa* (Banyan tree), etc. (a tree), bearing a female name, should be used. The *medhi*, beflagged and protected with (leaves of) *Neem* (*Melia indica*) and mustard,[6] fitted with stalks of paddy, grass and *Karkaṭaka*[7], and worshipped with sandalpaste and flowers, is conducive to the happiness produced by crops.

219. The *medhi* should not be planted in Pauṣa, on an inauspicious day and also in (the Nakṣatra) Śravaṇā. (While) in Agrahayāṇa,

1 Or, any one of the following: —
Mṛga-śiras, Anurādhā and Revati.

2 "A pillar, post (esp a pillar in the middle of a threshing floor to which oxen are bound." (M. Wms.).

3 Bengali—*Chātim.*

4 Bengali—*Simul.*

5 Bengali—*ḍumur.*

6 *Neem* and mustard are even now supposed, in some parts of our country, to ward off evil spirits and infection from any source.

7 A kind of plant.

it is conducive to the increase of crops, in Pauṣa it causes loss of crops.

220. By men, desiring their own welfare, should never be made a medhi of *Kapittha*[1] (*Feronia elephantum*), *Bilva* (*Aegle marmelos*), bamboo (*Bambusa tulda*), and *Tṛṇarāja*.[2]

Now the description of (the ceremony called)
Puṣyayātrā in Pauṣa

221. Then people should together perform *Puṣyayātrā* near the field, on an auspicious day in Pauṣa when the paddy is not (yet) harvested.

222-224. Feed all men in due order starting with the old, with *pāyasa*[3] after nicely presenting it on banana-leaves with curries, fish, meat, vegetarian dishes and also with palatable courses (prepared) with *Asafoetida* (*hiṅgu*) and pepper along with curd, milk, ghee, (other preparations of milk), beverages, various fruits, roots and plenty of sweetmeats and cakes.

225. Then having rinsed off (hands and faces) there, besmear one another with sandal-paste, *catuḥsama*[4] and perfumed oil.

226. Then, having put on new cloths, (they should) feed one another with nice fragrant betel-leaves perfumed with camphor.

227. Being adorned with flowers, and saluted Lord of Śacī, perform great merriments there with music, both vocal and instrumental, and dance.

228-232. Then all, being delighted, should look at the sun, and with folded hands, read the incantation consisting of the four verses:—

(i) In the field, with paddy not yet harvested, due to the influlence of *Puṣya-yātrā*, may she,[5] the bestower of welfare and looked upon by us all with regard, protect us!

1 Modern Bengali 'Kayed bel'.

2 May mean cocoanut-tree, a kind of bamboo or sugarcane. (*vide Skt-Eng. Dict., op. cit.*)

The last one cannot obviously be intended here.

3 A preparation of milk, rice and sugar.

4 "An unguent of 4 ingredients—sandal, agallochum, saffron and musk." (M. Wms.).

5 Lakṣmi (?).

(ii) May all, who are antagonistic to us by deed, in mind and speech, be pacified by the influence of *Puṣya-yātrā*!

(iii)-(iv) Increase of paddy and fame, the well-being of wife and son, enhancement of the honour of king, as also the increase of cattle, the welfare of counsel (given to kings?) and government, augmentation of wealth—may we have these constantly till a year is completed!

233. Then all, delighted, should go to their own houses; those people should not again have any meal on that day.

234. By Parāśara was ordained, in ancient times, for the welfare of all people, this fascinating *Puṣya-yātrā*, the means of fulfilment of all objects.

235. Therefore, this *Puṣya-yātrā* should be carefully performed, according to rules, for the removal of all obstacles and the increase of crops.

236. There is no removal of obstacles to those people who, proud of riches, do not perform *Puṣya-yātrā*; whence is happiness (to them) in that year?

237. Therefore, a wise man should harvest paddy in the month of Pauṣa, get the corns thrashed properly and weighed with an *āḍhaka*.

Now the description of Āḍhaka

238. *Āḍhaka*[1] is declared to be twelve fingers in size; the weighing (should be done) from left to right and never on the right (side).

239. The weighing of paddy from right (to left) is a source of depletion, and from left (to right) is highly conducive to happiness and increase of paddy.

240 Made of the wood *Śleṣmāntaka* (*Cordia mixta*), Mango (*Mangifera indica*) and *Punnāga* (*Calophyllum inophyllum*) the *āḍhaka* is the best; made of the wood of *Kapittha*. (*Feronia elephantum*), *Parkaṭī* (*Ficus infectoria*) and Neem (*Melia indica*), it increases poverty.

1 A measuring vessel for grains. For another meaning of the word, see v 11 *supra*.

Now the storing of paddy

241-242. The storing of paddy is the best in the auspicious Nakṣatras: Hastā, Śravaṇā, Dhaniṣṭhā, Śatabhiṣā, Puṣyā, Revatī, Rohiṇī, Bharaṇī, Mūlā, Uttara-phalgunī, Uttarāṣāḍhā, Uttara-bhādrapada, Maghā and Punarvasu, on Thursday, Monday and Friday avoiding Saturday and at the auspicious moment of the sun's contact with Pisces.

"O Goddess, assuming forms at will, augmenting all desired objects, bearing (the burden) of new bulls, bestow riches on me, the giver of wealth and the benefactor of all people".

243. Having personally written the (above) incantation, one should keep it in the granaries (thus) ensuring great prosperity. Then one ought to worship the Goddess of wealth very well.

Here ends the book, entitled *Kṛṣi-parāśara*, composed by sage Parāśara.

APPENDIX

कृषिशास्त्रम्[1] ।

कृषिसमयनिर्णयः

अथातः संप्रवक्ष्यामि सङ्कीर्णविषये नृणाम् ।
क्रियाणामापि सत्कालमुहूर्तश्चविशेषतः ॥
प्रथमं संप्रवक्ष्यामि समयं कृषिकर्मणः ।
शुभं वक्ष्मिन्नृणाञ्चैव देवानाञ्चविशेषतः ॥
कृषिमूलंहि सर्वत्र प्राणिनां सम्पदस्सदा ।
कृष्यभावेनसम्पत्स्यात्तस्माञ्चप्रारभेत्कृषिम् ॥
पूर्वं सुभूप्रवेशःस्यान्निमित्तञ्चावलोकयेत् ।
मैत्रार्यमाश्विरोहिण्यां साहिर्बुध्न्यांकुजाहनि ॥
स्वान्युत्तरेषुपुष्येच रौद्रे याम्येच चित्तभे ।
कुर्यात्प्रवेशनं भूमेः प्रथमं ··· ··· ॥
वारेषुकौजः श्रेष्ठोऽत्र मध्यमौबुधजीवयोः ।
शेषावाराविवर्ज्याःस्युः सोमवारः कदाचन ॥
··· ··· ··· ··· ··· ··· ।
प्रवेशोगो...नान्तु गवांसंपदमिच्छतः ॥
एवं प्रवेशनंकृत्वा वनच्छेदनमेवच ।
दहनादिकमप्येवं कृत्वा कृषिमथारभेत् ॥
रोहिण्यादित्य पौष्णाश्चमूलहस्तोत्तराः क्रमात् ।
पुष्यस्तथानुराधाच कृषिकर्मणिपूजिताः ॥
वारनक्षत्रयोगेषु ... ... भुवम् ।
एष्वेवशुभयोगेषुकृषिमप्यारभेत्सुधीः ॥
पक्षच्छिद्रेतरास्सर्वेतिथयः कृषिकर्मणि ।
पूजितावृष्टिवर्ज्यश्च···स्युः शुभावहाः ॥

1 For an account of this work, see Preface. The copy of the Ms., used by us, is hopelessly corrupt. Instead of hazarding emendations, we have reproduced the text unaltered. The portions of the text, which are absolutely unintelligible, have been indicated by dotted lines.

अलांशेशोभनश्चन्द्रो...विवर्जिते ।
शुक्रचन्द्रमसौकेन्द्रे स्थितौशोभनदौसदा ॥
... ... तकरणाश्चविवर्जिताः ।
शुद्ध संपूर्ण... वर्जनीयास्तु कर्षकैः ॥
वाराः शुक्रेन्दुजीवानां बुधस्यच शुभावहः ।
मन्दारवारौ द्वौ वर्ज्यौ सर्वतः कृषिकर्मणि ॥
कर्किगोमृगमत्स्याश्चनृयुग्माश्चसुपूजिताः ।
शेषाश्चराशयः सर्वे वर्ज्याः स्युः कृषिकर्मणि ॥
शुभग्रहोदयः श्रेष्ठो वर्ज्यः पापग्रहोदयः ।
निरीक्षणं तथैवैषां ग्रहाणांतुशुभाशुभम् ॥
एवंकालः समादिष्टः कृषिकर्मणिशोभनः ।
अन्ये दोषा न दोषाःस्युः कृषिकर्मणिकर्मणिग्रहन् ॥

कृषिविधिः

अथवक्षिन्प्रवक्ष्यामिबीजनिर्वापणायच ।
कालं सर्वामरणाश्चहितेप्सया...... ॥
गृहस्थाचारधर्मस्य मूलंकृषिरुदाहृतम् ।
अन्येषामाश्रमाणांचगृ···हस्थाश्रमतः फलम् ।
तस्मात्कृषिप्रधानेन बीजनिर्वापणेन च ।
नृणां पुरुषार्थसिद्धिः स्यादतस्तत्काल... ॥
तदास्यादार्तवो भूमेस्तदाबीजान्निवापयेत् ।
बीजानां तुविशेषेण धरार्तवविशेषतः ॥
यस्यबीजाह्वयः कालो भूमेरार्तवसम्भवः ।
कालेतुतं...निजंशुभंनिर्वापयेत्सुधीः ॥
ज्येष्ठाह्वये मासि मूलाह्वयेत्वाषाढेच विशेषतः ।
सर्वेषांबीजजातानां धरायामार्तवो भवेत् ॥
वारुणंवैष्णवं स्वातिपुष्य···राश्रयः ।
रोहिणीमूलमैत्राश्चहस्तपौष्णमघास्तथा ॥
चतुर्दशीतास्ताराः स्युर्बीजनिर्वापणेशुभः ।
वासवादित्यसौम्याश्वितारा: ··· ··· ॥

अन्या नवतु ताराः स्युर्वर्ज्याः स्युर्बीजवापने ।
वर्ज्येष्वपिचयो···च्छुभंस्याद्बीजवापनम् ॥
...तिथयः श्रेष्ठाः पक्षयोरुभयोरपि ।
...नवमीयुक्तममावास्यां च वर्जयेत् ॥
... ... गोगर्दभाह्वयाम् ।
गजकोलाहलाश्चैव वर्ज्याः स्युर्बीजवापने ॥
द्वितीयादशमीषष्ठी मध्यमास्तिथयः परे ।
वर्ज्याः स्युस्तिथयोयुग्माबीजनिर्वापणेबुधैः ॥
परेषुकरणेष्वेवविष्टिवर्ज्येषुषट्सुच ।
कदाचिद्बीजवैशिष्ट्यं शुभंबीजनिवापनम् ॥
मृगगोकर्किसिंहाःस्यु र्मीनश्चशुभदाः सदा ।
तुलामिथुनकुम्भाःस्यु र्मध्यमावर्जिताः परे ॥
चन्द्रज्ञजीवशुक्राणां वारवर्गोदयः शुभाः ।
... ... वर्ज्यर्क्षेष्वपिशोभनाः ॥
... ... ।
... ... ॥
सहजारि भवेत्क्रूरःशुभाः सौम्या न शोभनाः ।
विभवे चानयोः सौम्यस्ववर्गाश्चहयाह्वते ॥
... ... ।
अष्टमस्थाग्रहास्सर्वे नेष्टाः शुक्रस्तु कामगः ।
कदाचित्षट् भवर्ज्येषु ग्रहेषुशुभदाः शुभाः ।
अष्टमोदयवर्ज्येषु पापराशिषु शोभनाः ॥
सप्तगेदिवसे ... ... ।
शेषापञ्चशुभाःप्रोक्तादिवसाबीजवापने ॥
सर्वदोषेषुवर्ज्याः स्युः बीजनिर्वापनाबुधैः ।
अपवादादिभिः कालेनिर्दोषेनिवपेद्बुधः ॥
देवप्रतिष्ठाः चौरंचबीजनिर्वापणं तथा ।
राजाभिषेकं ... ... मुपनीतिंनकारयेत् ॥
बीजनिर्वापणं कुर्यात्प्रच्छते प्रोक्तदिङ्मुखे ।
सप्तसप्त ... ... प्राच्यादिषुचवापयेत् ॥

प्राच्यांतुकृत्तिकाद्यास्तुमखाद्यादक्षिणामुखाः ।
मैत्राद्याः पश्चिमायांस्युः श्रविष्ठाद्युत्तरामुखाः ॥
कोणेषु भचतुष्केषु ताराश्चष्टसुवर्जयेत् ।
परिखाख्यातुशून्यत्वात् बीजनिर्वापणेबुधैः ॥
परिखादिङ्मुखाबीजान् गृहीत्वानव्रजेत्सुधीः ।
ग्रामदिङ्मुखनक्षत्रे बीजंतद्दिक्षुवापयेत् ॥
सप्तमे दिवसेपूर्वंपञ्चमे बीजवापनात् ।
बीजाज्जलाशयेसिञ्चेत्साङ्कुरांस्तानथावपेत् ॥
... ... बीजान्निर्वपेदन्यसस्यकान् ।
... ... ॥
सर्वान्दोषगुणानत्र निरपेक्षं प्रवक्ष्यते ।
बीजनिर्वापणे योगान् चतुर्मुखमुखोदितान् ॥
आर्किवारे क्षमध्येऽर्के बीजान्......वापयेत् ।
मन्दवारे दृशे लग्ने बीजानुक्तानथावपेत् ॥
भौमवारे कुजे लग्ने निर्वपेत्कोद्रवान् बुधः ।
भृगुवारे भृगो लग्ने कौसुमं तद्वमावपेत् ॥
गुरोर्वारेगुरोर्लग्ने स्थापयेत्फलिनस्तरून् ।
अन्यान्फलसमायुक्तान्स्थापयेद्वावापयेत् ॥
गुरोर्वारेगुरौलग्ने सर्वबीजानिवापयेत् ।
गुरौचतुर्थगेकुर्यात्प्लवनंसर्वसस्यके ॥
गुरावस्तमये धान्यान्संगृह्णीयात्सदाबुधः ।
गुरौ दशमगे सर्वान्वपेद्भुक्तिशुभावहः ॥
सूर्यवारेरवेर्लग्ने रक्तबीजान्प्रवापयेत् ।
सोमवारेचतल्लग्ने जलपुष्पाङ्कुरान्न्यसेत् ॥
बुधवारेबुधेलग्ने निवपेत्कुमुदान् बुधः ।
सुगन्धसुमनोबीजान् शुक्रलग्नेतु विन्यसेत् ॥
एवंवारोदये योगेग्रहाणां बीजवापनम् ।
शुभावहं प्रतिष्ठानां सद्यस्कालीन वापने ॥
वृक्षाणां रोहिणी पूज्याशीतगोरुदयेबुधः ।
भरणीबृहतीनांतु मेषलग्ने निवापनम् ॥

आदित्येऽनुदये श्रेष्ठमिक्षूणांतुनिवापनम् ।
स्वातीचसर्वसस्यानां श्रेष्ठंचन्द्रोदयं सदा ॥
त्वष्ट्रभंपूगसस्यानां जीवलग्नेशुभावहम् ।
अनूराधातु कन्दूनां चन्द्रलग्नेशुभावहा ॥
शततारासुतल्लग्ने कृष्णाधान्यान्निवापयेत् ।
ताम्बूलवल्लि भेदानांनैर्ऋ तेनैऋतोदये ॥
मूलंतुकन्दजातीनां जीवलग्नेशुभावहम् ।
इन्दुभेशालिजातीनां जीवेलग्नेशुभावहम् ॥
अश्विन्यां पूगजातीनां शुभलग्नेशुभावहम् ।
कूश्माण्डादिषुवल्लीषु रोहिणीषुशुभावहा ॥
हस्तपौष्णाशिवसौम्याश्चपुष्यमैत्रानिलोऽनलः ।
रोहिणो च प्रशस्ताः स्युः सर्वबीजनिवापने ॥
एवमेवेषुकालेषु देषांफलपरिग्रहे ।
एषां फलाशने चैव कालस्सम्यगुदाहृतः ॥
रोहिण्यार्दमघाहस्तभरणीश्रवणेषुच ।
मन्दहृष्टस्थिरेलग्ने धान्यसंग्रहमिष्यते ।
याम्यवैष्णववैशाखे बाल्येकर्कटवृश्चिके ॥
प्रथमंलवनंकुर्यात्समृद्धिः शत्रुनाशनम् ।
कृत्तिकारौद्रसर्पेषु स्वात्यामर्यमभेतथा ॥
विश्वभेशततारासु रेवत्यङ्गारवारगाम् ।
विष्टिरिक्ताविवर्ज्येषु तिथिपूर्ना... ।
शुभवारेशुभेलग्नेलवनं प्रथमंहितम् ॥
......तौतु पुरैवकथितं मया ।
भोक्तृ भुक्तिविशेषश्चतत्कालस्याशनंशुभम् ॥
प्राजापत्यमघशततारासु युक्तयोः ।
अर्केन्दौचतयोर्लग्ने धान्यप्रच्छादनंशुभम् ॥
वृषचापयमेशुक्र जीवसौम्याय भोदतः ।
कन्यकासम्भृतं धान्यं गर्भिणीसन्निवेषयेत् ॥
वारलग्नयोर्योगेशुभेषुच ... ... ।
स्थिरोदयेचगृह्णीयाद्वृद्धिः कन्याहृतान्निधिः ॥

बीजवापविधिः

रक्ताब्जपुष्पं सहपञ्चगव्यैः तत्पत्रमध्येग्रहणेरवेस्तु ।
क्षेत्रस्यमध्येत्ववटेखमेवेत्युक्तान्यसेत्स्वाभ्यवहारभूः स्यात् ॥
इक्षुशालियवमुद्गमाषकैः पत्रबीजतिलपञ्चगव्यकैः ।
पद्मपत्रनिहितामृतायुतं नागयोगखनितंश्रियावहम् ॥
सार्पेमुहूर्तं सार्पर्क्षेकरणेसार्पं ... ... ।
संयोगेनागयोगोऽयमथवाकरणर्क्षयोः ॥
मृत्पञ्चकंबैल्वमथाब्जमूलं समस्तधान्यैः सहपञ्चगव्यैः ।
मृद्भाण्डमात्रं नरसिंहबीजं जलान्यसेत्सम्पदिनागयोगे ॥
सिताज्यवर्त्या कपिला घृतेन प्रज्वाल्यनिक्षिप्यचतुश्शरावे ।
निधाय भाण्डेनिखनेन्निशासु विवादभूमौचगृहे समृद्धैय ॥
सपञ्चगव्ये सितपद्मपुष्पे स्यात्पद्मपत्रे फणियोगकाले ।
...ध्येभ्यवहारभूमो गृहेचवृद्धैयनिखनेत्तयोस्तु ॥
सूर्येन्दुरोधेफणिनार्धरात्री समीदयकालंतुविखण्डरोधम् ।
निषेचयेन्मृत्करकस्थवारिणा प्रदक्षिणं ... ...थाब्दे ॥
कर्मणिशुक्रे लग्नगजीवे गेहगतेन्दौ कामगतेवा ।
मृद्ग्रहणंवा तफलभोगात् ... ... वाच्यम् ॥
मन्दस्यवारे खर्क्षांशे मन्दलग्ने क्षणस्यवा ।
... ... ॥
गुरुवारेस्य भांशेन्दौ गुरुलग्नेक्षणे गुरोः ।
... ... ॥
शुक्रलग्ने यमेत्वस्तेतोयेशशिनि पण्डितः ।
भ्यवहारामृतं भुक्त्वाजित्वातां वशमानयेत् ॥
समन्दवारेऽनिलपञ्चमीभ्यां योगे तदेकादशाचाङ्गुलीषु ।
मध्यंदिने भूग्रहणं तुपूर्वं ... ... भूमिरविधतस्तु ॥
सनागयोगेत्वथचेष्टकायां अथेष्टाकायामपिलेख्यसम्यक् ।
स्वंचेति विषण्डेन विलेख्यशाल्या परापि ... ... ॥
तृतीय...सुतेचराहो ध्रुवेण लग्नेन वितस्तिमात्रम् ।
लोष्टाष्टकांवापि समर्च्य गन्धैः पुष्पैर्नैवेद्यैश्च ... ॥

... ... गत्वाचसंगृह्य समृंत्सलग्ने ।
तथापरेमासि तथैवलग्ने ... ... ॥
निगुण्डिका कीलयुगं रवेस्तु लग्ने भृगोः क्षीरतरो र्निखाय ।
विवादनाशं स्वगृहेचरक्षा मृद्ग्रहणात्स्वं भवति प्रपञ्चय ॥
कुम्भस्यपञ्चमांशेमन्ददिने मन्दयुक्तनक्षत्रे ।
स्वमितीष्टकोपरिलिखेद्विवादभूमौ भूःसाभूःस्वाम् ॥
लग्नग्रहकामराशौ भृगुशशिमन्दास्थितांयदितदानीम् ।
... ... ॥
गोधूममाषयवशालि···घं रक्ताब्जपत्रनिहितं सहपञ्चगव्यैः ।
वेलामपेक्ष्य दिनकृद्ग्रहणस्य भूभा वन्तर्गतंकुरुविवादविनाशकामी ॥
अष्टम्यांशुक्लपक्षेमृगपतिअनुषी मेषभाश्रित्यनाथे
तिष्ठत्यह्नामधीशेगतवतिवियतोमध्यमाशामुदीचीम् ।
... ... ।
कुर्याच्छन्नंनिखातंरजनिकृदुदये यस्यात्... ॥
भृगुचन्द्रगुरुदिवाकरबुधशनिरक्तायदिस्ववर्गस्थाः ।
जपकरणाद्याः क्रमशः कुर्यादुदयेतुमृद्ग्रहणम् ॥
लग्नेबुधगुरुतोयेसितेन्दुसौ ... ... ।
... ... ॥
जीवेन्दूरोहिणीयातौ लग्नस्थौचेत्तदाबुधः ।
विवादगोमुखंगेहे स्वकेसुस्थाप्य ··· ॥
रोहिण्यामुदितेचन्द्रे व्यवहारावनीकृषिम् ।
कृत्वातु ... ... ॥
... ... रोहिणीनांतुचतुर्थांशोदितेविधौ ।
विवादभूमौगृहीया ··· ··· भवेत् ॥
चन्द्रनक्षत्रसंयुक्तचन्द्रलग्ने समुद्धरेत् ।
मृदंस्वधाम्निनिक्षिप्य भूयस्तत्रमगेविशेत् ॥
व्यवहारावनौधीमान् मूषिकोत्सादमाचरेत् ।
व्यवहारान्विहायैवसा भू ··· ··· ॥
अनुजन्मनि शत्रोर्वा तस्यचन्द्राष्टमोदये ।
मृदंगृहीत्वावीक्षेत ... ... ॥

हस्तेचन्द्रोदये हृत्वा मृदंतत्प्रतिरूपकम् ।

कृत्वावटेखनेत्तत्तु ... ... ॥

सोमेतुषष्ठगेचापे लग्नेचैवेष्टकोपरि ।

स्वकीयेलिखित्वेतन्नयसेद्भूमौस्वभूस्तुसा ॥

पैत्रेतुरीयपादस्थेचन्द्रलग्नेमृदंहरेत् ।

अधश्चोलूखलेचुल्याविन्यसेदविवाद··· ॥

अजैक···रोहिण्यां तुरीयांशेविधूदये ।

व्यवहार...तु मृत्संगृह्यस्वकान्नयेत् ॥

रोहिण्याजैकपद्भ्यां तुयद्यर्कस्योपरागतः ।

तदामृदंगृहीत्वैव व्यवहारधराविशेत् ॥

यस्यांदिश्युदयादिष्टस्तस्यांप्रतिकृतीर्न्यसेत् ।

किलान्कारस्करानष्टौन्यसेद्दिक्षुविवेच्यताः ॥

पैतृभे शशिनिकटे भोदये प्रारभेत्कृषिम् ।

अथापिलवनं व्यवहारिकभुवः ... ... ॥

... ... यमधरासुतौ यदा षष्ठगोदिनकरोबुधोदये ।

व्यवहारिकधरासुवादयेन्निर्विशङ्कमरिणाजयंव्रजेत् ॥

परिवेषरवौदष्टेकीलं लोहमयंन्यसेत् ।

स्वसीमान्तेगृहारामा ··· ··· भयम् ॥

परिवेषेतु चन्द्रस्यशिलाःस्थाप्य स्वसीमनि ।

गृहादीनां वराहाखुरबाधै··· भयंगवाम् ॥

... ... पैत्रशकटेषु शुभांशकेषु कृत्वाकृषिस्थिरसमाह्वयभेविलग्ने ।

तत्रेष्टकासुलिखिता स्वमरातिपूर्वयाम्यान्तदिक्षुनिहितास्वगृहादिरक्षा ॥

आयेतुराहौ सहजेतुमन्दे

मृद्रक्षणा ··· ··· स्वम् ।

... ...

उत्तरे भाद्रपादादीन्गुर्वोः शुक्रकुजोदयेकृत्वा

प्रदक्षिणमन्त्रंजपेत् मृद्रक्षणाद ··· ···

मुच्यतेवज्रिन् ··· ··· पुनः पुनः ॥

हाकारेणसंयुक्तं हुत्वाग्नौ ··· ··· ।

अर्केणसहितेभौमेबुधे बालममागते ॥

प्रत्यर्थिनाप्तुसंभाष्य संगृहीयाद्ध्रुवंबुधः ।

मृदूहयोगः—

वर्गोत्तमांशगौ जीवशुक्रौ सहविलग्नगौ ॥

शत्रुभिःसहसंभाषा…कुर्यात्परस्परम् ।

जीवेलग्नगतेचन्द्रशुक्रौहिबुकमागतौ ॥

यदातदामित्रयोगः शत्रुसंभा…मित्रकृत् ।

चन्द्रजीवसिताः कर्म लग्नवेश्मनिमित्रकृत् ॥

चन्द्रजीवसितावेश्मकर्मलग्नेषु मित्रकृत् ।

स्वगृहस्थे सितेतोये स्वगृहस्थविधूदये ॥

मित्रर्क्षस्थ गुरौदृष्टे दृष्टोमित्रं भविष्यति ।

गुरुलग्नेचमन्देस्ते भार्गवोदयेरिपौ ॥

मन्देसितेलग्ने त्रयोयोगाः सुमित्रदाः ।

योगेष्वन्त्ये भविष्यन्तितेषुराजानोद्रष्टव्यामैत्र

मिच्छता भृत्येन वारिणा……संशयम् ॥

मित्रयोगः—

मित्रस्थो… भौमे धर्मकर्मगयोः क्रमात् ।

सितज्ञयोर्ध्वजंकुर्याच्छत्रुनाशायचाहवे ॥

योगोस्मिंश्वरिपोः कुर्याद्विद्वेषोच्चाटनादिकम् ।

द्विष्टशस्त्रादिकंवापि रत्नाचान्यामरेश्वराः ॥

अर्कर्तुराहुकेतूनांबलेष्वन्यतरोदये ।

गुरौविक्रमगेकुर्याच्छत्रुनाशायचक्रमात् ॥

आदि…सौम्ये विलग्नेविवदेत्स्वयम् ।

अरिणासहयुद्धेवा विजयीस्यात्तपोबलात् ॥

ग्रहेणपरिवेषेवा लोष्टौसंगृह्यताबुभौ ।

द्वयोःकलहकालेतुवृष्टेयुद्धं सदाभवेत् ॥

परिवेषेतुचन्द्रस्यग्रहणे … … ।

संगृह्यपूर्ववदघृष्टकलहेकलहंमहत् ॥

कलहकृद्योगाः—

गुरूदयेरवौ खस्थेचन्द्रतोयेऽथवाम्बरे ।

द्रव्यस्थग्रहणं श्रेष्ठं प्रारब्धमपिसिध्यति ॥

... ... भानुशुक्रेन्दुसूरयः ।
वित्तसंग्रहणेयस्य तस्यस्याद्वित्तसंचयम् ॥
कण्ठगेबुधशुक्रो द्वौस्वांशस्थगुरूदये ।
हैमानाभरणान्बिभ्रन्नर...बाधनीभवेत् ॥
सौम्यर्क्षांशेक्रियेचन्द्रे मेषलग्नेप्रपूरयेत् ।
... ...धान्यैः पूरयेदविनाशकृत् ॥
अश्विन्यास्तुतुरीयांशेबुधेमेषोदयेबुधः ।
... ... प्रदानाद्विजयी भवेत् ॥
अदितेस्तुचतुर्थांशे जीवचन्द्रोदयं यदि ।
धान्यसंग्रहणंकुर्याद्धान्यंस्यात्पर्वतोपमम् ॥
भानुवारेचमैत्रर्क्षेस्थिरराशौचधान्यदः ॥

धनधान्यसङ्ग्रहणयोगाः—

उत्तरत्रयरोहिण्योः द्रव्याण्येतेषुकारयेत् ।
शान्तिकर्माभिषेकाद्यान् धर्मान्ग्रामद्रव्यानपि ॥
... ... भूमूलानि तीक्ष्णान्येतेषुकारयेत् ।
वधबन्धाभिचारादि मन्त्र ... भेदकान् ॥
पूर्वत्रयम ... ... घ्वशुभानिच ।
उत्सानसाध्यनाशादि विषशस्त्राग्निनाद्यथाः ॥

हस्ताश्विपुष्यानिल ... ...
कुर्यादितिज्ञानविभूषणानि । ... ...
... ... कलाविलासिन्यपि सौम्यवारे ।
त्वाष्ट्रं...शशिभंचपौष्णः
मृदून्यथैतेषुमृदूनिकुर्या
द्विभूषणान्मङ्गलगीतवाद्यान्
...भोगान्सुरतादिभोगान् ॥

विशाखाकृत्तिकातारे मृदुतीक्ष्णेच... ।
पापवारयुतेपापे शुभवारेशुभावहम् ॥
वारुणंवैष्णवंस्वाती अविष्ठाचपुनर्वसू ।
चराण्येतानिपक्ष्येव चराण्येतेषुकारयेत् ॥

क्षिप्रमुग्रं चरं चैव द्रवं साधारणं मृदु ।
अष्टधैवोचिरे तारास्तीक्ष्णान्यपि लघून्यपि ॥
क्षिप्राण्येतानि तैस्सार्धं साधारणगतान्यपि ।
भविष्यन्ति लयं यान्ति शिशुमारेण कोपिना ॥
अन्येषु षड्विधेष्वेव कलौ कर्माणि चोदना ।
गजाश्वपशुपक्षिणां नृपै ··· मृणाम् ॥
दत्तानां प्रतिपत्तीनां ग्रहण ··· शुभम् ।
चरवर्गे गवाश्वानां दमनं वाहनेषु च ॥
सेतुबन्धं तटाकानामारामोद्यानकर्मणाम् ।
क्षिप्रं तानि च कर्माणि चरे रत्कुर्याद्विचक्षणः ॥
काञ्चने राजते स्सीसे स्ताम्रभाण्डादिभेदनैः ।
ऋणं दद्यात्तदादद्यात्क्षिप्रक्षे मन्दवारगे ॥
गोष्ठागाराद्धनं दद्यान्मन्दवारे रवौ रवि ।
साधारणगते वापि स्वातौ वा तीक्ष्णसाह्वये ॥
मुक्तं यत्तन्नलभ्येत तस्मा ··· ··· ।
एषु भेषु तथा मुक्तं निक्षिप्तं नष्टमेव च ॥
मुक्तं वाथ प्रयुक्तं वा नायाति पुनरञ्जसा ।
एवं नक्षत्रसंज्ञार्थैः समूह्य सकलाः क्रियाः ॥
कर्तव्यास्त्वागुरूपेण महता कथितार्थतः ।

धुर्वादिविनियोगः—

द्विदैवत्यमघार्थैता भरण्यार्द्रासु नैर्ऋते ॥
बहुकार्यां विशेषे हीनप्राणी कुजवारतः ।
ऐन्द्राद्रावारुणस्वातीलिपूर्वामियमादिषु ॥
पापवारमृतो रोगी षष्ठीद्वादशोरिक्तयोः ।
कदर्थी कश्चिः पौष्णो मैत्रपापदिनैर्युते ॥
हित्वाद्वादशीषष्ठ्योस्तु जीवेद्रोगी कथंचन ।
सौम्यैर्वैरवे शुभे वारे रिक्ताविष्टिविवर्जिते ॥
तिथौ रोगी परं मासाज्जीवेदिति न संशयः ।
मघायां विंशतेरर्वाक् दिने जीवेच्छुभे दिने ॥

ज्येष्ठाविशाखाहस्तेषुरोगीमासार्धतः सुखी ।
चित्रायांवैष्णवेयाम्ये वारुणेसौम्यवारगे ॥
रोगीसैकादशाहेन सुखीस्याद्यमसादपि ।
उरगावरुणारुद्रावासवेन्द्रेति पूर्वया
......तारा: पापवारेणयुक्ताः ।
तिथिषुनवमीषष्ठीद्वादशीभिश्चतुर्थी
सहितमरणयोगेरोगिणांमृत्युरेवम् ॥
इतिनिगदित......रोगक्षयशान्त्यै
कथयतिचतुरास्यः कालमिन्द्रौषधीनाम् ।
... ... ॥
... ... ।
विशल्यकरणादीनांमृतसंजीवनादिषु ।
सन्धानकरणादीनामपि ... ... ॥

रोगारम्भकयोगा :—

रौद्रेन्द्रसर्प ... ... याम्ये
स्वातीत्रिपूर्वासु सरोहिणीषु ।
तिष्याशिवपौष्णा...हस्तमैत्रे
युक्तंचारांशेशुभमोषधीनाम् ॥
वारेतिशीघ्रं गृहसंस्थितस्य
रिक्तासुनन्दासुजयासुयोगे ।
लग्नेचरेचन्द्रनिरीक्षणेन
क्रियांविदध्यादपिचौषधीनाम् ॥
गुर्वर्क्य शक्रनक्षत्रे गुरोर्वार्कदिनेयुते ।
तद्दिने···रिक्ते ··· ··· प्रतिक्रिया ॥
दशोचाति शुभंविद्याक्रूररोगप्रशान्तये ।
क्षिप्रोग्रचरनक्षत्रेमेषकर्कटकोदये ॥
चरग्रहदिनस्यांशेचित्रा ... ... तिथौ ।
मन्दायांस्थिरलग्नेवाकण्टके शुभसंयुते ॥
सर्वव्याधिविनाशायविदध्यादौषधंपुनः ।
शुभवारतिथिष्वेषुशुभांशेकर्कटोदये ॥

मैत्रेमित्रश्रविष्ठायां अश्विन्यां पुष्यचित्रयोः ।
औषधंव्याधिनाशायकुर्या...कुलीरयोः ॥
क्षिप्रोग्रचरभेवारेसौम्येरक्ताबुमेहिनाम् ।
अष्टादशसु मेहेषुकर्तव्याप्यौषधक्रिया ॥
पापवारोडुतिथ्यंशे पापराश्युदयेनृणाम् ।
पापदष्टे क्रियांकुर्यादौषधीः कुष्ठरोगिषु ॥
शुभग्रहयुतेलग्नेषष्ठेशशुभसंयुते
चन्द्रे शुभक्रियायुक्ते कुर्यादौषधमुत्तमम् ॥
शुक्रर्क्षे शुभवारेषुशुभनक्षत्रसंयुते ।
अरोगिणस्तुतुष्ट्यर्थं कुर्यात्तत्रौषधान्बुधः ॥
शुभयोगेषुवारेषु शुभतिथ्यंशकेशुभे ।
लग्नेशुभग्रहे ···रसायनमुदाहरेत् ॥
मन्दांशेमन्दलग्नेचमन्ददृष्टियुतोदये ।
मन्दराशौ क्रियाः कुर्याच्छिरसः कण्ठउत्तमाः ॥
साधारणाख्यनक्षत्रेवम्रग्रहनिरीक्षणे ।
विष्टिवर्ज्ये तिथौकुर्यात्सत्क्रियाराजयक्ष्मणः ॥
अपस्मारादि ··· ··· ···।
कर्तव्याः प्रोक्तकालेषुमन्त्रौषधिविशारदैः ॥
विपरीताख्यविष्ठ्यान्तुकर्तव्यं शुभमिच्छताम् ।
औषधानाडिकाकाले अमृताख्येविषा... ॥
मूलश्विकृत्तिकापुष्यापुनर्वस्वसुवारगाः ।
यदिरोगी ... ... सुखीभवेत् ॥
रोहिण्युत्तरफल्गुन्योः आहिबुध्न्येतथामर्या ।
सप्ताहाद्वा...... सुखीभवतिश्रुतहन् ॥

रोगचिकित्सायोग :—

सोमवारयुतेमूले चापलग्नेमहाद्र्मान् ।
स्थापयेज्जीवलग्नेवारेवत्यां गुरुवारगे ॥
सार्पमेसौरिवारेण सहिते कर्कटोदये ।
स्थापयेदिक्षुवर्गादीन्कदलीक्रमुकानपि ॥

सोममेसोमवारेचसहिते कर्कटोदये ।
भेदारकलमजान्सर्वान्निर्वपेत्तद्विवर्धये ॥
माहेयवारे सौम्यर्क्षेक्रियलग्नेप्रियङ्गवः ।
निर्वाप्यविष्टिरिक्ताभिः वर्जितैस्तिथिभिर्युते ॥
आहिबुध्न्यांगुरौवारेशुक्रांशेकर्कटोदये ।
निर्वपेज्जलपुष्पाणांबीजंतद्वृद्धयेबुधैः ॥
कोद्रवान्निर्वपेद्वृद्धैयकुजवारेयमोदये ।
अश्विनीरोहिणीमैत्रानक्षत्रसहितेयदि ॥
सितवारायुतेशूर्पे आरण्यांश्चकृषीन् न्यसेत्

... ...

... ...चन्द्रे शशिवारेविधूदये ।
रक्षार्थंसस्यवर्गाणांध्वजः कार्योविचक्षणैः ॥
मघा...श्चतुर्थांशे चाहिबुध्न्यस्यमध्यमे ।
ऐन्द्रस्यप्रथमेकुर्यात्सिंहपापोदयेध्वजम् ॥
चापसिंहोदये ... ... ।
सस्यमध्येथवारामेरौद्रर्क्षेमध्यमांशयोः ॥
पुनर्वस्वाश्चतुर्थांशेचन्द्रजीवौयदोदितौ ।
तदा ... ... कदलीक्रमुकास्तथा ॥
अदितेस्तुचतुर्थांशे चन्द्रजीव ... ।
उद्यन्तश्चेत्तदाकुर्यादायुष्कामोसुरक्षणम् ॥
... ... ।
सोमवारयुतेस्वातौ रोहिण्यांवापियूपकृत् ॥
कृष्णपक्षेष्टमीयोगेचतुर्दशीमथापिवा ।
सौम्यमेसोमवारेणयूपः स्थाप्योमहर्द्धये ॥
सूर्यवारेमहायोगे हस्तेवानैर्ऋतेपिवा ।
गोष्ठागारंतुसंपोष्यस्थिरलग्नेगुरूदये ॥
याम्यवैष्णवपैत्राणांचतुर्थांशेविधौस्थिरे ।
... ... कुर्याद्धान्यसंग्रहणंबुधः ॥
चन्द्रेचसभृगौलग्ने स्वहोरायां स्थिरांशके ।
जीवदृष्टेगृहे धान्यान्निक्षिपेद्वृद्धयेशुभान् ॥

... ... चन्द्रेविलग्ने भौमवारगे ।
निखनेत्कूपवाप्यार्दीस्तटाकपरिखादिकान् ॥
मन्दवारे ... वृषलग्नेशुभे... ।
सेतूनांबन्धनंकुर्यात्तटाका भेदमागते ॥
मन्दवार···वृषलग्नेचबन्धनम् ।
सेतूनाम...कुर्याच्छिलाबन्धादिबन्धम् ॥
स्थिराण्यन्यानिसर्वाणिद्रव्यभेजीवमन्दयोः ।
पाठेदृष्टेगृहेचाभ्यां स्थिरेसेतुंनिबन्धयेत् ॥
पूर्वाषाढेरवेर्वारेवारूणर्क्षेभृगोर्गृहे ।
... ... कुर्यात्कोलद्वारेतटाकतः ॥
रोहिण्यांमैत्रभेऽथवा
... ... सिंहलग्नेशुभे... ॥
पूर्वाषाढेचवारुण्यांकुजवारेयमोदये ।
प्राकाराणां ... ... ॥
... ...

सस्यरक्षादिविधि :—

··· ··· निशानाथेशशिवारे स्थिरांशके ।
निलयाम्नगरान्वापि सिंहलग्नेतथारभेत् ॥
जीवशुक्रयुतेचन्द्रे स्वराशौ लग्नगेतदा ।
गृहारम्भः शुभः प्रोक्तो... ... ... ॥
कृष्णपक्षेचतुर्दश्यांरेवतीरोहिणीयुते ।
यदातदा गुरौ लग्ने गृहार्थंसंहरेद्द्रुमान् ॥
वारनक्षत्रयोगेषुशुभाख्येष्वखिलेष्वपि ।
जीवलग्ने गुरौवारेगृहारम्भः शुभावहः ॥
ध्रुवभेशुभवारेषु स्थिरलग्नेशुभेतिथौ ।
द्वारिस्थाप्योद्रुमश्चित्रः सर्वसंपद्विवर्धनम् ॥
चरस्थिरेऽथनक्षत्रे बुधशुक्रदिनेतिथौ ।
शुभेकवाटयोगः स्या ··· ··· गृहे ॥
चन्द्रलग्नेस्थिरांशेचबुधलग्नेशुभेक्षणे ।
मन्दिरादौगृहान्तेषुस्तम्भः स्थाप्यस्तथोदितम् ॥

जीवलग्ने भृगौकेन्द्रे शुभताराशुमूर्धनि ।
इष्टकामन्दिरेकार्ये सुरराजगृहादिषु ॥
शुक्रलग्नेगुरौकेन्द्रे खगेराशौ गृहोपरि ।
तृणादिभिः समाच्छाद्य ... ... गृहे ॥
रौद्रे न्द्रसार्पयाम्यानित्रिपूर्वानशुभावहाः ।
शेषास्ताराः शुभाख्यासुशुभकर्मणिशोभनाः ॥
... तिथयस्सर्वेकुहू चनवमींविना ।
द्वितीयादशमीयुक्ताविष्टिवर्ज्याः शुभावहाः ॥
शुभतारासुसर्वासुसर्वेषुशुभवारे शुभांशके ।
शुभलग्नेशुभैर्दृष्टेशुभाख्यैस्तिथिभिर्युते ॥
एषुयोगेषुकृत्यानिशुभान्याखण्डलश्रृणु ।
गजाश्वपशुभृत्यानांसंग्रहं ··· ··· ॥
एषामारोहणंचैवकर्म ··· ··· ।
राज्ञामास्थानपूर्वाणांमण्डपानां प्रवेशने ॥
गार्हस्थ्यवेशनेचैवनराणांबन्धुदर्शने ।
निर्गत्यानुप्रवेशादि ... ... संभवान् ॥
चिह्नान्वाहनपूर्वांश्चप्रतिपत्युदितांस्तथा ।
पुष्यस्थे ... ... शुभैः ॥
दृष्टेकुर्याद्वयागारंगवांचकरिणांतथा ।
अस्मिन्योगेगृहारम्भगोष्ठागारादीनामपि ॥
गृहेऽस्मिंश्चोरमाराद्या ··· ··· ··· ।
त्वाष्ट्रमैत्रान्त्यपादस्येशीतगौमिथुनोदये ॥
... विषमैर्दोषैर्विदध्यादमुनाबुधः ।
शुभतारासुसल्लग्नेशुभांशेशोभनेतिथौ ॥
अङ्कुरां ...योज्यः शनिलग्नेशनेर्दिने ।
शुभवारेशुभेलग्ने शुभेमासिशुभेतिथौ ॥
शुभेदिने शुभेलग्ने बलीनादिहयादिना ।
सन्नाहादिनियोजयेत
शूर्पभेसोमवारस्येगृह्णीयात्प्रथमंघृतम् ।
··· ··· सोमवारेविधूदये ॥

स्वतारांशयुतेचन्द्रे लग्नस्थे···शुभम् ।
अस्मिन्योगेगवांदोहः शुभश्चीर... ॥
सूर्यवारेरवौलग्नेकुजमन्दांशसंयुते ।
पौष्णेजीवांशकेकुर्यात्कस्यचिन्मन्थनंबुधः ॥
गृहारम्भस्तम्भकवाटाद्यश्वादीनांगवाञ्च

...स्तम्भादिविधिः—

··· ··· जीवलग्नेस्मरेम्बुगे ।
... विनाविघ्नैः प्रारब्धानि प्रसिध्यन्ति ॥
शुक्लपक्षस्यस्वातीयोगेविधूदये... ।
विक्रयेसिद्धिर्यात्रायातिशुभप्रदाः ॥
सर्वत्रजीवलग्नेन्दोः ... ... ।
खस्थेऽर्केऽर्थान्सुगृह्णीयात्प्रारब्धंच ··· ॥
विष्णुशूर्पयमान्त्यांशेष्वलीक ... वदेत् ।
व्यवहारिकवाक्यानि...स्यादात्मनोधनम् ॥
रोहिणीशूर्पयाम्यानां अन्त्यांशेवृश्चिकोदये ।
व्यवहारो जयायस्यादाहवेवचनेषुभिः ॥
कृष्णाष्टम्यांचसप्तम्यांरौद्रभेयस्यकस्यचित् ।
राशौलग्नेकुजांमुवारिलाभेदंप्रचोदितः ॥
यमभेकुजवारस्थे चतुर्दश्यष्टमीमिते ।
कृष्णेपापोदयेकुर्यात् दुष्टग्रहविसर्जनम् ॥
हस्तेशुभांशकेचन्द्रे गुरुलग्नेतिशोभनम् ।
श्मश्रुकर्मनृपाणांचनृपकर्मोपजीविनाम् ॥
आर्द्रोत्तरंचापरेद्वेप्राजापत्यांपरांचयत् ।
ऐन्द्रनारुणवायव्याः प्रशस्ताः क्षुरकर्मणि ॥
शुभवाराः शुभाः प्रोक्ताःस्थितयः शोभनाश्चये ।
करणाश्चशुभालग्नाः शुभाः स्युः श्मश्रुकर्मणि ॥
विप्राणां सूर्यवारः स्यात्कुजवारः शुभोनृपे ।
विट्शूद्रे मन्दवारः स्याद्वपनेष्वपवादतः ॥
नित्यत्वाद्दन्तसंशुद्धेः नकालनियमोनृणाम् ।
परिकल्प्योदिवैवस्यात्पूर्वाह्न चोदितावुभौ ॥

GLOSSARY OF IMPORTANT TECHNICAL TERMS USED IN THE *KṚṢI-PARĀŚARA*

[English Alphabetical order]

Term	No. of verse	Meaning
Aḍḍacalla	112, 114.	Pin of yoke where bull is tied.
Āḍhaka	26, 28, 238.	A measure of grain and of space, the latter being used in Astronomy.
Āvarta	24, 25.	A kind of cloud.
Droṇa	"	"
Hala-prasāraṇa	121-155.	Ceremonial commencement of ploughing.
Īṣā	112, 146.	Pole of the plough.
Madikā (also Mayikā)	118, 182.	Probably same as Mai, a Bengali word meaning a ladder-shaped contrivance used for levelling rice-fields.
Medhi	214, 215. 218-20.	Pillar in the middle of a threshing floor, to which oxen are bound.
Niryola [Also निर्याण in one Ms., and नियोंग in another]	112-114.	"The rod of the plough exclusive of the pole and the share" —*Agriculture* and *Agriculturists* etc., p. 64.
Paccanikā [Also spelt as Prājana, Prājanikā. Paccanī.]	112, 115.	Goad for driving bulls.

Pāśikā	114.	"Iron plates that fix the share to the Niryola" —*Agriculture* and *Agriculturists*, etc., p. 64. "A strap of leather on a plough" —Monier Williams. [The word being derived from *Pāśa*, meaning rope or something else to fasten with, the latter meaning seems to be more plausible.]
Phālaka [Also Phāla]	117, 132.	Plough-share.
Puṣkara	24, 25.	A kind of cloud.
Puṣya-yātrā	221, 229. 230, 234, 235, 236.	A socio-religious function in the month of Pauṣa, in which gods are worshipped and the people assembled feast in the midst of dance and music, vocal and instrumental.
Samvarta	24, 25.	A kind of cloud.
Śaula	112, 114.	A part of the plough. "An extra piece of wood that tightly fixes the Niryola to the pole." —*Agriculture and Agriculturists* etc , p. 64.
Sthāṇu	112, 113.	A part of the plough.
Viddhaka	118.	"A kind of harrow"—Monier Williams. "A big hoeing instrument." —*Agriculture and Agriculturists etc.*, p. 65.
Yotra	116, 147.	Cord fastening the yoke of a plough to the neck of ox.
Yuga	112, 113, 146.	Yoke.

Bibliography of works consulted.

(In addition to the books and manuscripts described before the commencement of the text.)

A collection of Agricultural sayings in Orissa—through the courtesy of Dr. Parija, Cuttack.

A collection of Kanarese sayings and proverbs bearing on Agriculture—Bulletin No. 35. Department of Agriculture, Govt. of Madras, 1934.

Agriculture and allied arts in Vedic India—A. K. Y. N. Aiyer, Bangalore City, 1949.

Agriculture in Ancient India.—S. P. Ray Chaudhuri, Dacca University Studies.

Amarakoṣa—(see Nāmaliṅgānuśāsana).

Asamiya Sāhityer Chanaki, Vol. I, Calcutta University, 1929.

A short account of the Agricultural methods practised in Ancient India—S. P. Ray Chaudhuri, Science & Culture, VII: 10-17, 1941.

Bhāratīya-kṛṣi-śāstra-vāṅmaya-sūcī.—Reprint from Shilpa-Sansar, Poona. (30th. April, 1955, and 19th. Febry., 1955). In this Sūcī some references to works, published and unpublished, on Agriculture are given under Kṛṣi-Śāstra—Vṛkṣavidyā, pp. 283-284.)

Bṛhat-saṃhitā of Varāhamihira, Ed. S. Dvivedi. Vizianagram Sanskrit Series.

Buddhist Records of the Western World, Vol. II.—Beal, London, 1884.

Epigraphia Indica, Vol. XXI.

Ghāg aur Bhandarī, Ramnaresh Tripathi, Hindusthan Academy, Allahabad, 1949.

Grām-Sāhitya, Part II, Ramnaresh Tripathi, Atmaram & Sons, Delhi, 1952.

History of Botany and Allied Sciences in India (c. 2000 B. C. to 100 A. D.), III. Science of Agriculture, Arcives Internationales d' Histoire des Sciences, UNESCO, Paris, 1951—G. P. Majumdar.

India through Chinese eyes—Surendranath Sen, University of Madras.

Inscriptions of Bengal, Vol. III,—N. G. Majumdar.

Jyotistattva of Raghunandana. (In the Smṛti-tattva, Vol. I, ed. J. Vidyasagar, Calcutta.)

Khanār Vacan—pub. Visvadeva Mukhopadhyaya, Calcutta.

Kṛṣi-parāśara (in Oriya)—Dutt Press, Cuttack, 1930.

Kṛṣi-saṃgraha—trasl., into English, by S. P. Ray Chaudhuri, Imperial Bureau of Soil Science, England, Monthly Bulletin No. 59, 1936.

Mahābhārata.

Manu-smṛti-N. S. P. ed., Bombay.

Nāmaliṅgānuśāsana—Ed. Sivadatta Śāstrī, Bombay, 1929.

Origin and development of the Science of Agriculture in Ancient India —G. P. Majumdar, Proc. All India Oriental Conf., Section Technical Sciences, pp. 113-116, Nagpur, 1946.

Raghuvaṃśa of Kālidāsa.—Ed. Kale, Vol. I, Bombay, 1900.

Rāmapāla-carita of Sandhyākaranandin—Ed. R. C. Majumdar and others, Rajshahi, 1939.

Ṛg Veda

Sanskrit—English Dictionary—M. Williams, Oxford, 1899.

Some materials for the study of Agriculture and Agriculturists in Ancient India—R. C. Ganguli, Serampore (West Bengal), 1932.

The antiquity of some field and forest flora of India—A.K.Y.N. Aiyer, Sankarapuram, Bangalore, 1953.

Vanaspati, Book III—Botany and Science of Agriculture, pp. 186-219, G. P. Majumdar, Calcutta University, Calcutta, 1927.

Vedic Index, Vols. I & II—Macdonell and Keith.

INDEX TO VERSES OF THE *KṚṢI-PARĀŚARA*

[*Pratīka* of each foot of a verse is given. The figure indicates the number of the verse.]

ERRATA

Page of introduction	Line	For	Read
x	19	95	94
xii	(Footnote)	reésumè	résumé
xiii	6	81-85	79-83
,,	24	114-122	112-120
,,	(Footnote 11)	beṅg	beṅ
,,	,,	dāke	ḍāke
,,	,,	*Śighra*	*Śighra*
xiv	29	159-177	157-175
xv	5	184	182
,,	11	171	169
,,	16	187	185
,,	17	190	188
,,	24	195	193
xvi	8	200-207	201-205
,,	17	208-215	206-213
,,	21	216-222	214-220
,,	27	223-238	221-237
,,	(Footnote 17)	217	215
,,	,,	*pradāḥ*	*pradaḥ*
,,	,,	220	218

Page of text	Line	For	Read
3	(Last footnote)	89	8-9
21	6	०भृगुः	०भृगुः ॥७७॥
,,	7	०मही ॥७७॥	०मही ॥
23	3	वाहनविघानम्	वाहनविधानम्
26	2	नृशंमनां	नृशंसानाम्
30	1	निर्योलः पाशिका	निर्योलपाशिका
,,	5	पञ्चाशदङ्गलः	पञ्चाशदङ्गुलः
31	9	शुक्रेन्दुजीवारेषु	शुक्रेन्दुजीवबारेषु
45	6	बिधि	विधि
47	6	द्विवारं आश्विने	द्विवारम् आश्विने
48	7	आँ	ओँ
..	11	ज्ञापयान्त	ज्ञापयन्ति